

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XLIV. évf.

November—December.

6-ik füzet.

Az egyházi beszédről.

Görög befolyás alatt alakult keresztény irodalmi termék. A görög szellem fenséges eszméivel átsugározza az új vallást, megtermékenyíti és létrehozni segíti a kereszténységet; a görög szónoklat műremekei befolyást gyakorolnak a keresztény igehirdetésre. Basilios, Chrysosthomos, Nazianzi és Nyssai Gergely a görög szónoki iskolákba járnak; Isokrates utódaitól tanulnak tartalmas és szép beszédet, szónoklatot. A görög bölcselmi gondolkodás és formai érzék a γλώσσω-λαλίη-t, a rajongó, homályos s képtelen képekkel telített, rendszertelen, kezdeties beszédet rendszeres, világló és világosító, meggyőző és megragadó beszéddé emelik. A keresztény egyházi beszéd mű lesz. S ma sem tekintethetjük azt másképpen.

A keresztény egyházi beszéd tartalmára nézve az a mű, mely rövid térben megoldása mindazoknak a nagy kérdéseknek, melyek az emberi gondolatot foglalkoztatják, milyenek a lét titokzatossága, a világ és a rossz eredete, az élet és halál rejtélye. Hogy igaz megoldása-e? az más kérdés. De gyakorlati szempontból jó megoldás, mert vigaszt, erőt, reményt és hitet ad a halandó embereknek és kielégíti az emberi szívet. Minő más beszéd, melyik más irott mű tudja ezt tenni, az életnek oly teljes értelmét, az életre oly erkölcsi erőt nyújtani! A gondolat- és szónak mely alkalmazása múlhatná azt felül annak a hirdetésében, mire az embereknek szükségük van arra nézve, hogy élni és meghalni tudjanak! A bölcselem és költészet is törekszik erre, de nem kell-e kérdéseket tenni legmagasabb törekvéseikre is. Egyedül a keresztény egyházi beszéd az, mely biztossággal felel az élet nagy kérdéseire és tekintélylyel.

A bölcselmet azért az egyházi beszéd nem zárja ki, sőt azt nem nélkülözheti. A lét nagy kérdéseinek átfogásánál, a

vallás egyetemes eszméi kialakításnál, a melyekkel foglalkozik, mindig szerepet játszik benne a bölcselemi gondolkodás; a hit az elmélyedt szemlélettől segítve, az eredetekre inkább bir világot vetni; a jó és rossz ellentéteit, az élet ellenmondásait valamely egységes gondolatban inkább ki tudja békíteni; a lélek az Isten mélységeire mindig vizsgálódva száll le.

A költészet is helyet foglalhat az egyházi beszédben. Az emberi élet, mint dráma jelenik meg. Isten, Sátán és ember valódi drámát játszhatnak egymással, melynek színtere az ég, a föld s a pokol, vagy még inkább az emberi lélek a színtér a földön, hol az ég és pokol hatalmai vivják a tragikus harcot, a rettenetes csatát. A mai kor mivelte hívói kétségtelenül nem hiszik a személyes ördög lételet, de a költői képek érzékitni tudják az elvont eszméket; s az élet rejtélyeivel kapcsolatos gondolatok és sejtelmek a képletes beszédben annál tisztábban jelennek meg.

És a keresztény egyházi beszédttől elválaszthatlan a prófétai, vagy legalább is az apostoli jelleg: hogy a keresztény szónok, mint Isten küldötte beszél az emberekhez, hogy tekintélyvel beszél. Ez a keresztény egyházi beszédnek lényeges jellemvonása; ez különbözteti meg minden más műtől és tárgyai magasztosságával, fensőbbrendű voltával teljesen összeillő. E jellemvonás — akár külső tekintélyektől, az egyháztól és szentírástól származó a tekintély, akár bensőtől, a lelkiismeret- és éstől, — ott van az egyházi beszédben és felülemeli azt a világi szónoklaton; és a hol a benső tekintélyelv uralkodó, a melynél a lélek a szellem forrásával közvetlen közlekedésbe jöhet és szabadon merithet, az ihlett látás mértéke szerint felsőbb színvonalig, prófétai magaslatig emelkedhetik. De ez mindig magától jövő és nem keresett; tartalmat ez csak akkor hoz, ha magától jön és nem mesterkél, nem erőltetett. Ez egyéb tényező mellett erős meggyőződésből áll elő; az erőtlen meggyőződésen a tekintélyelv, odairva és mondva is, elhanyaglik; az Isten nem beszél küldöttei által szintelen, elmosuló hangon az emberekhez, hanem lángvetéssel, hatalommal.

A keresztény egyházi beszédnek a tulajdonképpeni anyagot a vallási és erkölcsi eszmék szolgáltatják, mert a többi tárgya mindezeknek a világában mozog; és első sorban a vallási eszmék. Nem azért, mintha az erkölcsi tanítás a keresztény

igehirdetőre másodrendű lenne, mert a kereszténységben a kettő együttjáró és lényegében összeszótt, annyira, hogy erkölcsi beszédek és hittani beszédek különböztetni meg keresztény szempontból alig is lehet; hanem, mert ama fenséges viszonyban, mely Isten és ember között van, a magasabb áll fennebb, s kifejezéseiben is a vallási eszmék jönnek első sorban s még a mikor szorosán az erkölcsiekről is van szó, ott kell, hogy azok világoljanak, hogy fényük az erkölcsit beragyogja, valamint a vallási eszméknél is az erkölcsi mindig szem előtt kell hogy tartassék, mert a nélkül a legfénylőbb vallási eszmék is az életet nem érintő, távol égő fények maradnak.

Az erkölcsinek a vallásitól különválasztása nem igazolt a keresztény szóknokra. És a mely beszédekben ez nyilvánul, azok az egyházi ékesszólásban mindig aláesést jelentenek. A XVIII-ik százévben és még a XIX-iknek némely időszakában is szokásos volt, hogy mind csak erkölcsi tárgyokról prédikáljanak, apró részletekig menve le, el egészen a hasznossági erkölcsig. Ház-tartásról, faültetésről, járvány elleni védekezésről és más ilyenekről szólottak a keresztény szószéken a beszédek s korunkban meg nem egy helyt a napi politika szolgálatába szegődnek. Ez a világi tanításba átmenés; az egyházi beszédnek elfajulása. Im erre vezet az erkölcsinek a vallásitól különválasztása.

A keresztény egyházi beszédekben a vallási eszmék fénye és az erkölcsiek szentsége együttesen bontakoznak és tárulnak ki a hallgatók előtt. Azok nem egy mozgó és változó társadalomnak képe, mint más művek; örök igazságok jutnak azokban kifejezésre, melyeket a divat, napi izlés változatai nem szabályoznak. Nem azt adják vissza, a mit a kívül álló társadalomban találnak és tapasztalnak, hanem a mit arra átvinni és abban megvalósítani akarnak.

Mindazonáltal az egyházi beszédek tekintettel vannak és kell hogy legyenek a kor értelmi és erkölcsi szükségére. Ezt megkívánja már maga a fejlődés törvénye, mely alól az egyházi beszéd sem kivétel. A különböző korok miveltsége, a lelkek szellemi állapota mindig meglátszik az egyházi beszéden. A keresztény igazságok más-más vonatkozásban nyernek a különböző korokban alkalmazást és más árnyalatot adnak az egyházi beszédnek. Az egyik korban a kereszténységen belől történt tévedések foglalkoztatják a szellemeket; a másokban általános hitet-

lenség vesz erőt a lelkeken. Az egyikben a kereszténység védelme válik szükségessé az az ellen intézett támadásokkal szemben; a másokban az előhaladó tudomány eredményei és a vallás tanításai közt való kérdések megvilágítása érdekli az emberek gondolkodását. És aztán a mi minden korban ott van, a mit még egyik kor társadalma se tudott legyőzni: a bűn és nyomor annyi alakban. Mindezek meglátszanak, nyomot hagynak az egyházi beszéden. Hogy hátrább ne tekintsünk, a XVIII. százév végén jött szellemi és politikai forradalmak, melyek egyfelől a keresztény elveknek bizonyos értelemben megvalósítása a politikai társadalomban, a látható egyházra is kiterjedőleg, másfelől pedig a kereszténység legfőbb elvének megtagadása; a XIX. százban keletkezett bölceletek és új társadalmi alakulások, a sötétnézetűes gondolkodás és azután az anyagelvű bölceselmi irány s a százév második felében a tudományoknak nagymérvű előhaladása és ugyanakkor a kételkedés szellemének terjedése; a korunkban csapongó socialis elméletek és tömegmozgalmak — mindezek érintik az egyházi beszédet és tartalmán meglátszanak, meglátszhatnak. De mind e különböző szellemi állapotok és társadalmi alakulások közt, mind e különböző árnyalatok mellett és a különböző felekezeti felfogások mellett is az egyházi beszéd ugyanaz: hirdetése a krisztusi igazságoknak, a szomjazó lelkeknek és foglalhatja ama küzdelmeknek és harezoknak, melyeket a közönyös vagy ellenséges tömegek ellen, melyeket az értelmi tévedések, az erkölesi rosszszak, a véték ellen a keresztény hit apostolai a népek és nemzetek életében folytatnak.

Formájára nézve az egyházi beszéd szónoki mű, az ékesszólásnak egy faja. A keresztény vallási és erkölesi igazságoknak, melyeket tárgyal, már magukban meg van a ható, vonzó erejük. Mi lehet ékesszólóbb, mint az igazság ható ereje, mint az eszme, a gondolat benső hatalma? De ebből azért nem következik, hogy az egyházi beszéd a művészt mellőzi vagy mellőzze.

Az egyházi beszéd nem művészet, valamint az ékesszólás általán maga sem számítható a tisztán szépművészetek közé. A művészet feladata kifejezni a szépet, mely elve és célja; holott az ékesszólás a művészetet csak mint eszközt használja, lévén az igaz és a hasznos a célja. Az egyházi beszéd is helyet ad

a művészetnek; az egyházi beszéd szónoki mű csakis a művészi által lehet. Tárgyfeltalálásnál, elrendezésnél is az értelmi mellett már közrejárul a művészi; az előterjesztésnél, szavakba foglalásnál pedig nem csak használhatja a művészt az egyházi beszéd, hanem itt az úgyszólva elengedhetlen, szükséges kellék. Az előadásnál is érvényesül benne, a mennyire lehetséges a helyhez mértén, a szép törvénye. Művészt, művészetet azonban az egyházi beszéd mindig csak eszköznek és nem célnak tekint. Nem azért törekszik az egyházi szónok arra, nem azért használja, hogy az elragadt közönség őt tapsolja, hanem, hogy diadalt szerezzen annak az ügynek, melynek ő védője és szolgálja, s melynél a siker tulajdonképpen nem is az övé, hanem mindig magáé a védelmezett vagy tőle szolgált ügyé.

Az egyházi beszédben a művészi természetesnek jelenik meg. A vallási igazságok nem mennyiségtani tételek, a melyeknél hiányzik teljesen a stylus, az ékesszólás, a művészet. Sem pedig nem közönséges dolgok, melyeket a napi beszélgetés, társalgás formáiba öltöztethetnének. A vallási igazságok kifejezésére éppen a szép képek, hasonlatok, a változatos szépségű, élő irodalmi nyelv alkalmasak. A mit nem engednek meg, a mit más mű sem tűr, a mi mindenütt visszatetsző: a csinált, a mesterkelt, akár szándékosan, akár tehetséghiányból történjék, származék ez, mert a nem egyenest, a nem őszintét, a hamist, képmutatót nem szenvedhetik.

Az egyházi beszéd formájától a művészinnek távontartása, akármely okból történjék is, akárha az egyszerűségért, akárha az épületességért is, nem indokolt; mert semmi sem egyszerűbb és természetesebb, mint a mihez az igazi művészet és tanulmány vezet; és semmi nem épületesebb, mint az igazat tükröző szépen folyó beszéd. A művészinnek távontartása halványodás az egyházi beszéden, halvány lapok annak történelmében. A mely beszédek azt nélkülözik, azoknak ez által mindig az értéke veszt. A XVIII-ik százbeli egyházi beszédek egy részének túlegyszerűségét, szárazságát nem egyenlítik a csakugyan e kort jellemző szentirási helyekkel, vagy más idézetekkel túlterhelt, cziczomázott művek. A darabosság nem egyszerűség, éppen a hogy a némelyütt ma tapasztalható készületlen édeskészségben sincs semmi épületes. Hogy a művészt mellőzni kell, e felfogást nem látszanak osztani és követni a XIX-ik száz keresztény szónokai

és pedig a keresztény egyházi beszédnek s magának a kereszténységnek előnyére, hogy mindama vallásellenes áramlatok közt és mindama támadásokkal szemben a kereszténységet föntartani és előbbvinni segítették.

A mi a nyelvnek szépségét, a beszédnek összhangot, az előadásnak önkéntes változatos folyást ad: az hozzátartozik az egyházi beszédhez.

Minden tárgyat természetének megfelelően kell kifejezni.

A keresztény vallási igazságok fönsége, a keresztény vallásos hangulatok nagyszerűsége; e fénylő eszmék s azok fényénél az élet megvilágítása, ez erkölcs és az annak szent jegyében játszó életdráma; az ember és az emberiség magasabb javaiért vívott eme csodálatos harcok — kifejezésben is a legszebbet, a legfönségesebbet kívánják, a mire csak emberi nyelv alkalmas.

Az egyházi beszéd törekszik erre, mert az a vallási igazságok hirdetése, a kereszténység fönségének, magasztos igéinek hangja.

PÉTERFI DÉNES.

Unitárius polemikuskok Magyarországon a XVI. században.

(Folytatás.)

Heltai Gáspár.

Heltai tipikus alakja századának. Nem nagy tehetség, de erős akaratu; nem nagyon tartalmas egyéniség, de mindig megbízható. Idegen nemzetiség szülötte s legénykoráig alig tud magyarul, mégis nyomdája révén hosszú időn át fontos tényezője nemzeti irodalmunknak. Mintegy husz kötet könyve között kevés eredeti munkája van, de mindenikkel kora szükségletét szolgálta. Ha Dávidot Lutherhez hasonlítjuk, Heltait Melanchthonhoz. Már Trausch utalt e párhuzamra annyi különbséggel, hogy ő Heltaitól minden önállóságot megtagadott. Tény, hogy Dávidot híven követte hite változtatásaiban, de mi úgy vettük észre, hogy nem szolgálai készségből; s e tényben nagy elismerés rejlik.

Élete¹ a patakéhoz hasonlít, melyet nagy viharok sem tudnak erős mozgásban hozni. Mintegy tiz évvel idősebb Dávid Ferencznel s e kor épen elég arra, hogy bátorsága önmérsékletét ne haladja tul oly időben, midőn Erdély hitforrongásai közepette a lelki egyensúly felbillenőben vala. Maga ismételten utal „elméjének lassúságára“ s tulzott szerénységében az ájtatos lélek bűnbánását mutatva, bocsátja közre könyveit, mintha attól félne, hogy az ő nyomdájából kikerült minden könyv egy-egy ros cselekedet. Ám, e jámbor külszin élelmes üzletembert takar. Nyomdász, papirmalmos, építész vállalkozó, városrendező; általában nincs Kolozsvárnak ez időben semmi olyan kereskedelmi, vagy üzleti ügye, melynek lebonyolítása ne állott volna Heltaival

¹ Életrajzát l. „Heltai G.“ c. monográfiámban (Budapest, 1907.) Ugyanott a bibliografiát is.

kapcsolatban. Csak természetes, hogy e tulfeszített munka idő előtt tisztos megélhetéshez juttatta. Szüleitől rámaradt örökségét vállalatai annyira növelték, hogy a mikor nyomda nélkül marad, majd pedig nézeteltérése miatt ideiglenesen megváltik lelkészi állásától, nem kell kétségbeesnie. Az idők mostoha járása nem töri meg, noha maga untig kéri olvasóit, imádkoznának egészségéért; szikár testét gondos ápolással sokáig erőben tudta tartani s mikor utolsó Sabbathja elérkezett, nem a gyöngeség vett rajta erőt, hanem a pestis.

Polemiáit az alábbiakban ismertetem.

1. A széki zsinat s előzményei.

Byler bég 1542-ben tudatta Kolozsvárral s Besztercze vidékével, hogy Szolimán szultán el van tőkélve mindazokat alattvalóivá tenni, a kik bálványokat imádnak.¹ Baumgarten (Pomarius) Keresztély,² kolozsvári tanácsjegyző a következő év januárius 16.-án levelet küldött Besztercze városának, melyben a bég irására vonatkozólag azt a tanácsot adja, hogy a templomból kidobott képeket többé ne tegyék vissza régi helyükre.³ Ez az első adat, mely a szászok s különösen a beszterczevidékiek reformmozgalmáról tudósít. A reformáció áradata Baumgartent nemsokára a lekenzei eklézsiába sodorta. 1545-ben Pomarius Ádám besenyői és Helner Péter budaki lelkészek áttérése már nem okozott feltűnést. Sőt ez évben újra felvetődik a reformált szász káptalanok egyesülésének gondolata is, melyet a májusban tartott meggyesi zsinat elfogadott. A tömörülést a hitbeli változáson kívül a politikai helyzet is sürgette. A meggyesi gyűlés után a beszterczevidéki szászok reformációja még gyorsabban haladt előre. Előbb Kolozsvár tért át új papjával, Heltaival, majd két év múlva, 1547 febr. 5.-én az ugoesai archidiakonus és terpényi pap Kolozsvári Péter követte hiveivel. Ez évben halt meg Beszterczén Fleischer Mihály; helyét Heltaival kívánták betölteni, de sikertelenül, mert Heltai továbbra is Kolozsváron

¹ *Wittstock*, H. Beiträge zur Reformationsgesch. d. Nösnergaues, Wien 1858. 21. l.

² 1534—1439-ig Beszterczén városi jegyző. *Wittstock*: Beiträge, 22. l.

³ A levél záradéka: „Scripsi super haere eciam (!) aliquibus sacerdotibus.“ Eredetije a beszterzei városi levéltárban.

maradt.¹ Ennélfogva Besztercze Kirschner Albertet hívta meg. Nehány év múlva a Fleischer-stipendiummal külföldön járt Totschnert és Kis (Klein) Lőrinczet is e vidék lelkészei között találjuk, utóbbit Zsolnán.

Az a reformmozgalom, melyről ez adatok szólnak, nagyrészt csak a külsőségekben okozott változást: a mise római ezeremóniáit rontotta el; a mise-énekeket alakította át, kizárván az éneklésből a trombitát és orgonát; a keresztségbeli kenetet, a halántéknak olajjal való megkenését, a nyálát, sőt, gyertyát törülte el; minden egyéb változatlanul maradt.² A megjavított hitéletet rendszerbe foglalni s az új rendszert gyakorlatilag megvalósítani: a jövő feladatát tette. A reformált egyházak papjainak legfőbb kötelessége volt a hiveket a régi hitbe visszaeséstől megóvni, valamint a lelkeket az új tanok befogadására előkészíteni. Ebben a nem kis fáradsággal járó munkában a vezető szerep Besztercze papját, Kirschnert illette. Ám, a milyen nemes dolognak látszott a protestantismus terjesztése, ép oly nagy akadályok is állottak utjában. Legfontosabb a századok constitutionalis kötelessége volt. Már az 1437-iki unió okmány szerint a három nemzet közgyűléseinek határozatait a gyulafehérvári káptalan állította össze. E helyre folyt be mindennemű érték, így az egyházi adó is. Régebben, míg az egész Erdély katolikus hiten volt, e rendelkezés senkinek sem tűnt fel, mert az egyházi adó az erdélyi püspök természetes jövedelmül ismertetett el. S nem változott a helyzet akkor sem, midőn Statilius püspöknek 1542-ben történt halála után a befolyó egyházi jövedelmet a fejedelem vette magához. Ha ez eljárás szabálytalan is volt, mégsem szolgáltatott okot az elégedetlenségre, mivel az adózók egyszersmind alattvalók is voltak. Azonban, a mikor Izabella lemondása s kibujdosása, valamint Frater György halála után Erdély Ferdinánd birtokába jutott, s az általa 1553-ban kinevezett gyulafehérvári püspök, Bornemissza Pál hivatalának említett jövedelmét követelte, azonnal a maga egészében előtűnt az abnormis viszony. A századok mint protestánsok, semmiképen sem fizethettek adót a római katolikus püspöknek!

¹ Heltainak Beszterczére való meghívását részletesen ismertettem „Heltai“ cz. könyvem 9—10 l.-in.

² Dávid Ferencz följegyzése a „Rövid magyarázat“-ban.

Erdélyben az új hit egyenjogúságát az 1545, 1550, 1552, 1553-iki végzések biztosították, s mégis azt látjuk, hogy a lutheri egyház csak későre alakul meg hivatalosan. Ennek legfőbb oka¹ az volt, hogy a szászok, kik régóta Ferdinánd alattvalói akartak lenni, most, e kívánságuk teljesültekor, nem szereték volna különválásukat a Habsburg uralomnak Erdélyben való kezdetével kapcsolatba hozni. Ferdinánd is kiméletesen bánt velük. Noha Báthory András kinevezésekor a lutheranizmus kiirtását rendeli, a tordai országgyűlésen s a marosvásárhelyi vizsály alkalmával felekezeties türelmet tanusít. A későbbi különválást a gyulafehérvári róm. kath. püspök kinevezése okozta. E kinevezés az erdélyi hitújító mozgalmak elfojtását czélozta, a mi ellen másként nem lehetett védekezni, mint ha az újhitű szászok is szervezkednek. Az 1553. februárius 6-iki nagyszebeni zsinaton az egyesülés megtörtént s közös akarattal Wiener Pál szebeni lelkészt választották erdélyi első ágostai püspökké.² A püspökválasztást a papi székek betöltése követte. Kolozsvár tanácsa, mivel 1552-ben két papja meghalt, a megüresedett helyre Petrovics Péter udvari papját hívta meg.³ Hogy miért éppen Petrovics papját, azt egyfelől Petrovicsnak az újhit iránti jóindulata és patronusi hatalma, másfelől az előző évi pozsonyi országgyűlés azon határozata érteti meg, a melynek értelmében a királyi területen egyetlen főúr sem tarthat szakramentárius lelkipásztort. Azonban e mindenképen jóhiszemű választás nem felelt meg a várakozásnak. A királyi rendelkezés elől bujdosó protestáns predikátor nemesak a királyt és a római katolicizmust nem kimélte, de még a lutheri hitet sem, annak zsarnokságát, ennek bálványimádását, a német vallásnak pedig félbenmaradottságát pellengérezve ki. Értésére esvén e tény a királynak s a szebeni superintendensnek, Petrovics papja a bekövetkezendő üldöztetés elől a csak imént Izabella hívéül szegődött ecesdi Báthory György krasznái várába menekült.⁴

¹ *Wittstock*: Beiträge, 41—42 l.

² *Haner* (217 l.) 1552-t ír s utána *Pokoly* is (I. 79). Én *Wittstock*-nak a szász levéltárakban eszközölt kutatásai alapján (Beiträge, 38 l.) a fenti évszámot fogadtam el. A püspöki kötelességek s lelkészi teendők első meghatározását l. *Haner* 217—219 l.

³ *Pokoly*: Ref. egyh. tört. I. 76 l. V. ö *Borbély*: Heltai, 20 l., hol a másik állásra meghívott papról is szó van.

⁴ *Kiss Áron*: A Szatmármegyében tartott négy első prot. zsinat végzése. Bp. 1877. 15 - 16 l.

1554 aug. 16-án meghalt Wiener; helyét az ezen évi szebeni zsinaton ideiglenesen Hebler Mátyással töltötték be. Az új püspök első intézkedésével Stancaro és Kálmáncsehi ellen védte egyházát; mert Stancaro volt Petrovicsnak említett papja,¹ kit utján később Kálmáncsehi követett.² A szebeni generalis synodus határozatait az egyes egyházkörök is kihirdették. Besztercze vidék széki zsinatának Stancaro elleni végzésén kívül nem kevésbé fontos ügye is akadt, mely a gyulafehérvári superintendenssel állott kapcsolatban. Említettük, hogy Bornemissza a lutheranus káptalanoktól is követelte az egyházi adót. A szászok erre azzal feleltek, hogy a régi templomi berendezésből az oltárokat, faképeket, ékességeket, a cifra papi ruhákat kihordották, a keresztségben a babonázásokat, ördögüzést és kereszthányást eltörölték. Bornemissza megbotránkozásának püspöki körlevélben adott kifejezést, felszólítva a reformokhoz hajló minden eklézsiát, hogy bűnbánólag térjenek vissza régi egyházuk törvényeihez; amennyiben pedig felfogásuk a régi hagyományokon ujitást kívánna, ez ujitásokat mindaddig ne foganatosítsák, a míg az e czélra összehívandó gyulafehérvári zsinaton kívánságukra választ nem kapnak. Besztercze vidéke 1554 november 1—5-én gyűlt össze Széken. Miután a szebeni zsinat határozatait kihirdették, a püspöki kettős körlevélre adandó választ fogalmazták meg.³ Válaszuk első részében csodálkoznak azon, hogy a püspök oly szigoruan megdorgálta őket, holott az udvarában s velük egyhiten levőket nem feddette meg; második részében kijelentik, hogy ők örömmel fogadják a gyulafehérvári zsinatra való meghívást, mert az egyházban sok ujitás szükséges, az ujitandókat — jelenlegi hitük és tanaik felőli vallástételüket — írott könyv alakjában mellékelik. Hasonló választ küldhettek a többi egyházkörök is, minek következtében az ígért gyulafehérvári gyűlés nem tartatott meg. A széki zsinat fölterjesztésével Besztercze vidéke végleg különvált s folytatta a reformokat aképen,

¹ Magyarországi szerepléséről *Dávid* Ferenc Dialysise (*Jakab* D. F. E.: 21 l.) *Siegler* (Bél: Adparatus, 73—74) és a Mon. Evang. Aug. Conf. in Hung. Hist. (I. 61, II. 124. l.) szól. Kiss Áron és Zoványi könyveiről alább lesz szó.

² Hebler rendelkezéseit l. *Haner* 221—222. l.

³ E fölterjesztés teljes szövege, ki irva egy régi káptalani colligatumból, közölve Archiv f. Siebenb. Landeskunde. N. F. I. köt. 375—383. Kivonatossan, magyar fordításban *Jakab*: DF.E. I. 11—15. l. A Ker. Magv. 1909. évf. 188. l.-n a széki zsinat éve hibásan van 1555-re téve (corrigendum!).

hogy Krisztus testének a kenyérben való jelenlétét, az idvességnek a szentségekhez hit nélküli kötelezését, a fülbegyónást s a betegek gyóntatását eltörülte. Stancaro, kit nem kevésbé érdekelt e zsinat, könyvet irt ellene. Tiltakozik a zsinat bíráló jogosultsága ellen, majd — mivel Székre ő nem hivatott meg — új vitát kér. Könyve hatását fokozandó, Szebenbe¹ és Kolozsvárra gyalázó leveleket irt. Az óhajtott zsinat 1555. febr. 24.-én Erdődön össze is gyült, védője Stancaro patronusa volt s hihető, hogy maga Stancaro is jelen volt e vitán; azonban igazának nem tudott érvényt szerezni, mert a XIX. végzés nemcsak elítélte, de Báthory kegyétől is megfosztotta.

Ha megfigyeljük az évszámokat, melyek Stancaro elbukásáról vagy újabb helyre való vándorlásáról tesznek bizonyosságot, okvetlenül fel fog tűnni a fordulatok drámai elevensége. Egy helyen alig ül néhány hónapig, aztán hihetetlen gyorsan tovább megy; a legelviselhetlenebbnek látszó fáradalmak ép úgy nem lankasztják, mint nem a több gyermekkel való költözködés. Hasonló gyujtó megjelenése is. Soha csak egy ellenféllel nem volt baja, mindig sok ellen küzdött. Alig telepszik le Frankfurtban, Apologia contra Osiandrumja már is közmegütközést kelt. Musculus egyedül veszi fel a harezot, de pár nap mulva a brandenburgi választófejedelem Bugenhagent s Melanchtont kénytelen segítségül hívni. Melanchton könyvet irt ellene Responsio czimen. Mire a könyv megjelent, Stancaro a harmadik határon is tuljárt. Lengyelországot fellázította s már Erdélyben is elítéltetett. Heltai, egykor Melanchton tanítványa, élénk figyelemmel kísérte a reformáció külföldi mozzanatait s így tudomást szerzett Melanchton legújabb könyvéről is. E hir épen kapóra jött. A nála megszokott gyorsasággal munkához fog s könyvet irt ő is Stancaro ellen. Nem akar semmi különös ujat mondani, csak a régi böles atyák mondásait állítja a mantuai tanításaival szemben. Melanchton könyvének rendszerességét

¹ Zoványi írja a Theol. Ism. Tárában: „1547-ben S. Magyarországra jön Petrovics orvosául. E minőségben hosszabb ideig Kolozsváron tartózkodott. 1549-ben Nagyszeben város iskolája szervezéséhez tanácsát kérte, mit meg is adott, sőt tanárnak is ajánlkozott. E hivatalát később visszautasította“. Én nem tudnám adatokkal bizonyítani e sorok hitelességét (a száz történetírók sem). Azonban Siegler (i. h.) 1557.-ről írja: „S apud senatum Cibiniensem litteris diu intercedit, ut in urbe recipiatur“. A *recipiatur* szó alighanem Zoványit igazolja.

távorról sem közelíti meg, Heltai munkája szétfolyó, szertelen. Tulajdonképpen nem támad, úgy tesz, mintha az ő hitének igazsága legerősebb védelem volna minden ellen. Az idézett nyilatkozatok áhitatos tisztelete, a gyors munka felületes könnyedsége jellemzik Heltai Confessioját. Stancaro megtérítésére nem érzett magában elég erőt, hát meg sem kísérelte azt; de híveit megakarta tanítani a lutheri egyház vallására s ez sikerült is. Valahány ellenvetést nem tűrő állítása volt Stancaronak, Heltai aképpen czáfolta, hogy megmondta, mi az ő és hívei véleménye arról a kérdéssről; hogy azonban az ellenkező állítás miért nem helyes, annak kimutatását az olvasóra bízta. Ez nem polemia ugyan, de a közönség helyeselte a módszert s vette a könyvet, mely két kiadást is ért. Merlin összefoglalása s a Confessio Gerana hatás tekintetében nem érték utól Heltai munkáját, egyedül Dávid Ferencz Dialysise tudta azt felülmulni. Ám, Dávidnak polemikus ereje nemcsak a Heltaiénál, de még Stancaroénál is jóval nagyobb volt.

Erre a hatásra Heltainak szüksége is volt, mert Kolozsvár nyugalmát újabb reformator zavarta.

2. Kálmánsehel.

Petrovics Péter a tordai országgyűlés által Krakkóból hazahivatván, 1556. februáriusának végén a dobrai hegyeken által Erdély földjére lépett. Ugyanekkor csatlakozott hozzá a Debreczenből elmenekült Kálmánsehi Márton. Márczius 8 után nemsokkal Kolozsvárra érkeztek. Ki volt Kálmánsehi? Az összes egykoru irások tanúsága szerint „elbizakodott, dölyfös ember, tetszésre vágyó, ki fennen hirdeti, hogy őneki ne legyen drágább köntöse, hanem csak a ki száz pénzt érjen, mert nem illik apostoli embernek drágább ruha; ismét: őneki fizetése csak annyi legyen, hogy legyen mit ennie és innia“. A háttérben Petrovics szította az egyenetlenkedést, a visszatért királynénak szolgálendő azzal az elégtétellel, hogy „Kolozsvár azon főtemplomának oltárát, mely előtt a német tábornokok egykor elvették Izabella koronáját, átalakította, a képeket és katolikus jelvényeket eltávolította“.¹

¹ Petrovics e cselekedetét bizonyítja Kolozsvár ó levéltárában az 1556-ik évi sáfári számadás e két adata: Soluti Benedicto Kömies pro labore suo in

Természetes, hogy a kolozsvári papság felszólalt ez ellen. Bántotta őket, hogy a szakramentárius Petrovicsék hitüket „magyar“ névvel nevezik. Ez azonban a kisebb sérelem. Nagyobb baj volt, hogy az urvacsora dolgában azt hirdette Kálmánceahi: „Valamint az Isten igéjénél fogva tagadjuk a pápisták átlényegülését, úgy tagadjuk a testi és véres hus evést is; azaz, hogy a Krisztusnak szüztől született természetes teste az urvacsorában testi szájjal vétetnék.“ Megkezdődött hát a harez, mely idő alatt a kolozsvári hivek lelkük bizonytalansága miatt urvacsorával is igen ritkán vagy éppen nem éltek.

Nem sokkal később Kálmánceahi tanait írásba foglalta. Dávid és Heltai előbb élőszóval, majd írásban feleltek Kálmáncehinek. Írásuk czime: *Responsum ministrorum ecclesiae Colosvariensis* (1556 jul. 25.) „Ők, Luther tanai mellett megmaradt kolozsvári papok, a helytartó meghagyásából törekedtek a Kálvint követőkkel egyetértésre jutni s hiveik szorongva várták az ügy eldőlését. De mivel a nyilvános megvitatás időhatára mind tovább halasztatott: az egymás között váltott írásokat közzé akarják tenni, hogy a vitakérdésről magának ítéletet alkotni mindenki képes legyen“, — mondja a *Responsum*. A következő napon, július 26.-án, hasonlatosan a wittenbergi 95 thesishez, a templomok ajtajára kifüggesztett írásukban ünnepélyesen tiltakoztak az ellen, hogy Szegedi Lajos krasznai plebános, Kálvin értelme szerint tanithassa az urvacsora szentségét. Egyszersmind nyilvános vitára hívták ki Kálmáncehit. Hiába volt mindez, hiába adta ki Hebler Mátyás is tiltakozó *Elleboron-ját*:¹ Kálmánceahi nemhogy elhallgatott volna, sőt „Kolozsvár piacznán a keresztelő medenceze helyett sertésvályuból keresztelt, mondogatván, hogy ez a keresztyén szabadság“.

A királyné nov. 25-re gyűlésre hívta az erdélyi és magyarországi rendeket Kolozsvárra. Az országos ügyek elintézése után vallásügyi tárgyalásokra tértek. Mindenekelőtt *Novicampianus Albert pro Catholica fide* terjedelmes oratiót mondott,

destructione altarium claustrorum fl. 2. dr. 84. soluti Gregorio Kőmies pro labore suo in destructione altarium claustrorum fl. 1. dr. 50.

Ez évben megtörtént a *secularisatio bonorum ecclesiasticorum*. M. *Burján*: *Diss. Hist. Crit. de dupli ingressu Georg. Blandratae pag. 9 oct. 95.*

¹ *Elleboron* = őrüilttség ellen gyógyítónövény. *Balogh F.*: *Prot-egyh tört. részletei*, 63. l.

hatása azonban oly kicsiny vala, hogy kétségen kívül Petrovics közbelépésére a gyűlés de religione, azt határozta, ut teneret quilibet sectam, quam vellet. E határozat Luther követőit nem elégítette ki. A szászok 1557 januárius 13.-án a szebeni zsinatban tiltakoztak a kálvinisták ellen. Kolozsvár is protestál; Novicampianus újabb Apológiát ír. Hiába. A februárius 6-ki tordai gyűlés kimondja, hogy mindenki „azt a hitet követheti, a melyet akar, régi vagy új szertartásokkal; csakhogy az új hit követői ne bántalmazzák a régi hit követőit.

A megtámadott Kolozsvárnak csak egy elégtétel maradt: a nyilvános vitatkozás. A zsinat június 13-án Kolozsváron tartatott meg. A jelenvoltak névsorában olvassuk: Dávid Ferencz, Boldi Sebestyén és Hebler Mátyás superintendensek, továbbá husz lelkész, Heltai Gáspár, a kolozsvári eklézsia seniora, Alesius Dénes fenesi pap s mások. A zsinatnak előre bevallott célja a szakramentáriusok letörése volt, miért is Kálmáncsehit s követőit követelőleg hívták meg. Kálmáncsehi beteget jelentvén, fölkerlte Szegedi Lajost, hogy távollétében őt képviselje. Szegedi azonban látva azt, hogy segítő társai: Petek Lőrincz és Krispus Bálint a legelszántabb kitartással sem lesznek elegendők a lutheránusok megezáfolására, Petrovics pedig a kormányzási ügyekkel inkább el volt foglalva, semhogy ráért volna segíteni: visszalépett a vitatkozás elől s így a zsinat ellenmondás nélkül elkárhoztathatta Kálmáncsehiéket, megbizván Dávidot, hogy ebbeli határozatukat megszövegezve, készítse sajtó alá. A könyv Consensus doctrinae de sacramentis czimmal még ez évben megjelent s a benne levő névsorban Heltai seniornak van írva.

Időközben a lutherista vezetők ügye megfordult s néhány kételkedő a zsinat határozatait elküldte Melanchtonnak, felülbírálás végett; a szakramentáriusok pedig annyira szervezkedtek, hogy sept. 26-án Kolozsváron újra össze akarták mérni elveiket. A vita meg is történt; vesztettek s a gyűlés határozata háttérbe szorította őket. E csapáshoz járult, hogy oct. 15-én Kolozsváron elhunyt Petrovics. A szakramentáriusok helyzete ez által tartatatlant lett, a lutheristák örömét elnyomta az önbizalom.

E zilált állapotok között érkezett vissza Kolozsvárra a XVI. század fáradhatatlan, megtörhetlen vándora, Stancaro. Kiüzetvén Szebenből, újra itt próbált szerencsét. Az év utolsó napján nyílt vitára készítette a lutherista papokat. Legyőzetését,

melyben Dávid mellett főleg Heltai jeleskedett, Stancaro nem tartotta véglegesnek s ha el is távozott, szívében a harag s gyűlölet mellett a találkozás serkentő izgatását vitte magával Kendi Ferencz birtokára s tovább Székely-Vásárhelyre.¹

Az 1558-ik esztendő Luther követőire nézve szerencsével kezdődött. Januárius folyamán megkapta Kolozsvár Melanchtonnak levélbeli válaszát. A csöndes véralkatú, békés lelkületű Melanchton a zavargások kikerülése végett azt ajánlá, hogy csak a legfőbb állításokat tartsák sérthetetlennek, a lényegtelen s külső dolgokban a gyöngéknak engedni kell. Hiába a békéltetés, az ellentétek jobban ki voltak élesítve, semhogy az egyetértésre gondolni is lehetne. Az április 3-án szétoszlott kolozsvári gyűlés kijelentette: „A sakramentáriusok felekezete eltiltatik s a wittenbergi egyháznak Melanchton sajátkezű iratában kifejtett ítélete szerint eltörrendőnek véleményeztetik“. Szóltott pedig e véleményezés a május 1-én Tordán zsinatra összegyűlt papságnak, főleg a zsinat elnökének: Dávid Ferencznek. A tordai zsinat lefolyása viharhullámos vala. Egyfelől Dávid s elvtársai, kezükben Malanchton levelével s az ágostai Confessioval, másfelől Kálmánesehi, Szegedi Lajos s nem nagyszámú hivei. Mindenik fél a legjobb hiveit állította sikra s bárki győzzön is, a másik bukása nem szégyenletes. A vita oly heves volt, hogy még a jámbor Heltai is a félelmes vitatkozók közé tartozott. Nem is csoda, hiszen e zsinatot főképen Stancaro provokálta Székelyvásárhelyről februárius 5.-ik levelével, melyben felszólítja, sőt a mennyire lehet, kényszeríti a királynét, hogy „amaz átkozottakat, t. i. Dávidot, Heltait és Heblert, követőikkel együtt a fegyver tekintélyével is kényszerítsék a zsinat elé, hogy eretnőségük megbizonyosodván, jogszerű büntetésüket elvegyék.“ A megtámadottak még a zsinat előtt kiadták Apológiájukat, tisztázva benne magukat, másfelől kimutatva, hogy az ellenük szórt vádak csupán csak Stancarora találnak. A vitatkozás eredménye Stancaro és Kálmánesehi legyőzete. A zsinat lefolyásának rajzolatját Dávid még azon évben kiadta. Ez Actat köztörténeti szempontból a legértékesebb emlékeink közé kell sorozni.

A tordai zsinat idején Stancaro már Lengyelországban volt, Pinczovban, Lismanini s a nem régen visszakerült Blandrata¹

¹ Siegler i. h.

¹ Blandratának ez ideig Magyarországon való szerepléséről az alábbi adatok számolnak be: Először 1544-ben került Erdélybe. Izabella királyné

körében. Kálmáncehi sem élte túl ez évet. Debreczenbe vonulván, 1558. őszén meghalt.¹ Azzal a tudattal hagyta el Erdélyt, hogy tanítása nem tudott ottan meggyökerezni. Pedig a bekövetkező új év Dávid Ferenczet is, Heltait is az ő követői közt találta.²

Basilius István.

Az irodalom valamely nép érzéseinek, gondolatainak foglalata. Azonban a gondolatnak vagy érzésnek nemcsak írásba foglalása után lehet hatása: az élőszó sokkal hatásosabb. Közéletünk, érzéseink, gondolataink változása ennél fogva elsősorban az élőszó munkája. Igaz ez már csak azért is, mert minden korban kisebb azok száma, kik véleményüket olvasás, fontolgatás után alkotják meg. A múlt idők szellemvilágának vizsgálásánál ennél fogva az élőszó emberei mindig különös figyelmet érdemelnek. S itt elsősorban nem a professionatus szónokokra gondolok. A vezérek nagysága legtöbbször eszméik közvetítőin fordul meg. Ha tehát arról szólunk, minő hatása volt közéletünkre a fejlődő s tiszta unitarius gondolatnak, nem szabad figyelmen kívül hagynunk azokat, kik e gondolatot megnépszerűsítették. Ezen ú. n. irodalmi tizedesek között előkelő hely illeti meg Basilius Istvánt. Ő a magyar unitarizmus vándorapostola. Kevés írását ismerjük s azok értéke is inkább theologiai szempontból fontos; irodalmi jelentőségét élete teszi.

Basilius³ 1524 táján született Kolozsváron. 25 éves korában külföldre megy s Wittenbergben, majd Jenában tanul mintegy hat évig. 1555-ben hazajön s szülővárosa protestáns iskolájában

udvarába, új orvosként. Ekkor 28 éves volt. (Blandrata vallomása a vatikáni levéltárban); 1547. jan. 5.-én Izabella kíséretében Nagyszébenbe megy. (dr. Veress E.: Izabella királynő, Bp. 1901. 269. l.); 1551.-ben Izabellát és János Zsigmondot Lengyelországba kíséri. (Veress: i. m. 337). Lengyelországban a lengyel király udvarába megy s több kevesebb megszakítással ott él 1559 junius elejéig, a mikor és sürgősen Erdélybe küldetik, a haldokló Izabella királyné meggyógyítására. (Veress: i. m. 481. l.)

¹ Lampe, 685. l. *Bornemissza* prédikációi IV. rész függelékében, *Eötvös L.*: M. Pr. Figyelmező, 1871. 520. és 545. l.

² Heltainak egyéb polemiáit „Heltai“ cz. könyvemben ismertettem. Az ott elmondottakat újra ismételni fölöslegesnek tartottam.

³ V. ö. *Pokoly* közléseit Ker. Magv. 1898. 34. l. *Benczédi G.*: Ker. Magv. 1879. 388. l. *Kanyaró*: Unitár. Magy. 79. l. *U.-az*: Ker. Magv. 1888. 227. l. *Kénosi*: Scriptores, 19. l. *Uzoni F.*: I. 312. Ker. Magv. 1884. 155. *Uzoni*: I. 539—40.

segédtanítóságot vállal. Két év múlva rektor lesz s marad 1564-ig. Azon évben, mely Dávid és Károly Péter összetűzéséből a deus pater est aeterna mens elvet a magyar reformáció folyamába vetette, távozott Rettegre, új hitét hirdetendő. 1566-ban újra Kolozsváron van, mint a magyar eklézsiák papja. A következő évben Szegedivel s Sztáraival Torda áttérítésére vállalkozik; munkájuk sikerülvén, maga lesz a város első unitárius papja. A beálló újévben „A Credónak vagy Apostoli vallásnak magyarázatja“ czimmal Békés Gáspárnak ajánlott confessiót. „Egy néhány kérdések a keresztyéni igaz hitről és azzal ellenkező tudományról az Istennek egyházában“ czimen Pókai Jakabnak dedikált vitairatot bocsát közre.

Ez életrajzból, mint tárgyunkra nem tartozót, kihagyom a családjára s vagyoni helyzetére vonatkozó tudósításokat, annak a Keresztény Magvető 1879. évi folyamában, ennek u.-o. az 1898.-kiban nézhetni utána. Ellenben felhasználtam Kanyaró s Jakab Elek kutatásait.

1569-ben volt a nagyváradai zsinat. Mig Dávid Meliuson aratta diadalát, Basilius Károlyi Péter s Czeglédi György váradi anyaszentegyháza után indult. A hagyomány azt tartja, hogy 3000 embert térített át.¹ Kit hagyott Basilius új eklézsiájában, nem tudjuk. A következő évben Belényesen találjuk, honnan — Kénosi szerint — Nagyalvi Balázs kálvinista papot prédikálta k|. Innen már kora tavasszal tovább ment Békésre. „Iskolás újonczai“ (Melius kifejezése) közül egy erdélyi ifjut hagyván maga helyett, még az év folyamán Hódmezővásárhelyre s onnan Makóra távozott. Makón a Wittenbergben s Kolozsváron tanult Tordai Máté, a későbbi énekszerző, maradt lelkesül. Maguk tovább vonulnak Szegedig. Itt Jászberényi s Alvinczi György, a Dunántúl unitárius térítői, váltak el. Szegedről, Csanádot is útbaejtve, Temesvárra kísérik Karódit s onnan csak a kálvinista pap kiűzése után térnek vissza. A jelesebbek közül még csak Óvári Benedek nem kapott működési teret, útjukat tehát Simánd² felé irányítják. Óvárától elválva,

¹ „Adalék XVI. százévi drámairodalmunk történetéhez“ czimen a Ker. Magv. 1909. 97—99. l.-in közöltem *Nagyváradai Komédia* Basiliusnak e térítésével áll kapcsolatban. L. különösen i. h. 98. l.

² Itt, Simádon kapta Basilius Meliusnak 25 argumentumát, a bekövetkező békési disputatio indító okát. V. ö. *Melius*-nak Basilius ellen 1571-ben írott könyve. B₃ levél. *Kanyaró*: Prot. vitairatok (i. h.) 336. l.

Basilius kevésre leapadt kiséretével Békésre siet, mert, mint mondták, csemete-egyházát vész kerülgeti. Bod feljegyezte, hogy ez időben Meliusszal¹ a Szent Háromság tudománya és Krisztus Istensége felett „írás által“ vetélkedett. Én ez írásokat sehol sem találtam.² Kanyaró e békési disputatiót Basilius legnagyobb polemiájának tartja.

Téritő utja itt megszakad. Két évig pihen békési eklézsiájában. Rá vonatkozó emlékadataink ettől kezdve megritkúlnak. 1578-ben Kolozsváron találjuk, hol tevékeny része volt Dávid nagy pörében. Maga hite szerint hű socinianus s ragaszkodott az 1573.-ki nagyenyedi zsinat végzéseéhez, melyen Dávid „megakadott volna“. Gyulafehérváron Blandratáék mellé áll s mint a szombatosok XVII. századi könyve állítja, Dávid ellen vall. Ezért socinianus paptársaival egyetemben heves megtámadtatásban részesült. Védekezésül talán Hunyadi Demeter fogalmazásában magyar nyelven készített könyvecskét bocsátottak közre. Ez sem használt. Ekkor Basilius, elejét veendő nagyobb bajnak, tudatá az alföldi papokkal, hogy Dávid elitéltetésének jogos-

¹ *Kanyaró* (M. Könyvszemle, 1896. 327.) írja: „... Békésen hagyott papjukat, egy ifju erdélyit, Szegedi Lajos esperes börtönbe vetteti. Basilius legott visszafordult s diadalmas disputatiót tart a török hatóság előtt a szintén Békésre átrándult Meliusszal s a Melius segélyére egybesereglett kálvinista papokkal“. Ez állítását Boddal bizonyítja (Histor. Unitar. 152. l. és Hist. Hung. Eccl. I. 456. l.). Meglehet, hogy szóbeli vita is volt Basilius és Melius között, azonban *ennek* én sehol sem találtam nyomát. Ellenben Bodnak Athenásában (28. l.) azt olvasom, hogy „*vetélkedtenek* (t. i. Basilius és Melius) *is együtt írás által, mely kezembe akadt*“. Ez adatot Kanyaró is idézte Unitár. Magy. cz. könyve 86. lapján. Tekintettel arra, hogy Bod határozottan állítja a *vitairatok* létezését, nem tartom valószínűnek Basilius és Melius szóbeli vitáját. Ez ellen ugyan azt lehetne vetni, hogy Melius „Az Fiu Isten“ stb. cz. művében így ír: „Én is kevés beszéddel tavaly megfelelttem“. E kitétel azonban, mint a következő mondat bizonyítja („Most is bizonitom és erősitem“ — könyvvel), könyvpolemiára vonatkozik.

² *Kénosi*: Bibliotheca, 27. l. és *Uzoni-Fosztó* I. 513. s utánuk *Kanyaró*: Könyvszemle, 1896. 334. l. közli Károlyi Péter beszédeiből (Debreczen 1570., pag. 91., 6.) e mondatot: „Basilius István irt mostan ellenünk valami Maculatoriumot“. Hogy a Bod említette írásbeli vita *egyik* irata ez, sejtjük. A másik „Az atyáról, fiuról és szent lélekről“ czimű. V. ö. *Kanyaró*: i. l. 335. Melius erre először „A Fiu Isten és Jehova“ cziművel irt 1570-ben. Majd a következő évben „Mi a különbség ez tévelgő Erdeli tudomani között és az igaz kerezyeni Evangelium és vallás közeot“ cziművel. Ez utóbbi bizonyára utolsó műve a polemikus Meliusnak: a következő évben meghalt.

voltát beakarván bizonyítani, középük szándékszik menni. E levélre az alföldiek nevében Óvári Benedek válaszolt,¹ védekezése nem használt. Hat nappal a valóság előtt az a vakhit járta be Erdély s az Alföldet, hogy Dávid a börtönben meghalt. E hír vételekor Karádi Pál, az alföldi ekléziák superintendense, mélységes elkeseredésében tollat fog s maró gunyos levelet ír Dávid egykori segédpapjainak.² Basilius, fölhasználva Musculus Dusanusnak Genesis commentárjait, meglepően higgadt s tárgyilagos levélben felet.³ E levélhez csatolva voltak az 1573.-iki enyedi articulások, melyeket bő kommentárral kísér.⁴

A különbség Dávid és a socinianizmus között sokkal nagyobb volt, semhogy Basilius egyszerű levélben kibékíthette volna ellenfeleit. 1579. november hó 30-án eladja a kolozsvári piacon levő szöglet házát 800 forintért s e pénzzel, néhány hívét véve maga mellé, elindult az Alföldre, hogy a mit az irás el nem intézhetett, az élőszó hatalmával egyenlítse ki. 1580 novemberében Szegeden, Simándon, Temesváron, Makón van, nem kerülve ki a közbe eső falvakat sem. Mi szerencsével járt, mi eredménnyel? maga hagyta emlékezetül a fejedelemhez küldött beszámolójában. Benczédi Gergely felfedezte referada ime: „Superintendensemnek és hazám biráinak beleegyezésével elhatároztam, hogy bizonyos magán ügyeim okából elutazom alsó Magyarországnak abba a részébe, mely török uralom alatt van és Simándról Temesvárra, innen Csanádra, Makóra mentem, egészen Szegedig; de egyszersmind utánok tudakozódtam azoknak az egyházi férfiaknak is, a kik el vannak telve azokkal a zsidózó vélekedésekkel és tévedésekkel, a melyekért Dávid Ferencz elítéltetett: sokat beszéltem velük és ellentállottam nekik, a mennyire tehettem; de hasztalan, annyira meglepte őket ez a halálos nyavalya. Két nappal ezelőtt érkeztem haza. Kolozsvár, 1580. nov. 30. Basilius I.“

Ugyanezen év dec. 2-án irt Báthory Istvánné fejedelem asszonynak, majd pedig a fejedelemnek Nyirő Máté érdekében, ki a szentek szobráról a malomban tett nyilatkozataiért elfogatott. Még e hó folyamán könyvet is adott ki „Tíz iszonyatos dolgok, melyek a Krisztus nem imádásából származnak“ czimen. Ugy látszik, Dávid tanítása vagy tán épen Óvári és Karádi

¹⁻⁴ E levelek hiteles másolatait *Uzoni Fosztó*: Hist. eccl.-ból alkalomadtán külön tanulmány keretében fogom közre adni.

nyilatkozatainak ellensúlyozására írta e munkáját. E 10 iszonyu dolog a következő: I. Az újtestamentomnak avagy az evangéliumnak teljességgel való megvetése, akár megváltoztatása. II. A Jézus Kristusban való hitnek azaz lelki bizodalomnak, mely van a mű üdvösségünk felől, az ő vérének váltságának általa, megszűnése és letapodtatása. III. A mi idvességünknek, mely vagyon fundálva az Istentől a Krisztus Jézuson, teljességgel való felbontása és elrontása. IV. Valami néz a Krisztus Jézusnak szeretetire, az élő reménységre, az ő neki való engedelemre és szolgálatra, az mind felbomol és semmivé lészen. V. A Krisztus által hittel való bémenetelünket az Istenhez és azon Krisztusban való életünket és feltámadásunkat elrontja az a vallás a Krisztus nem imádásáról. VI. A Krisztus Jézusnak mostani urasága és országlása, mely van a felmagasztaltatásban és Istennek jobbára való ültetésben, teljességgel megtagadtatik és lecsepültetik. VII. Azon Krisztus Jézusnak ígéreti is, melyeket tett vala tanítványainak az ő jelen volta felől, mennybe felmenése után, és minden cselekedeti is mennyből meghamisaltatnak és így az új testamentombéli irások hazugságoknak találatnak lenni. VIII. Ama drágalátos Apostolnak, a Krisztus Jézus választott edényének, Pálnak, az ő sok intési, kérészi, könyörgési, kényszerítettési és parancsolati az Istennek és a Krisztusnak nevére és az ő látására mind hiába valók lesznek. IX. Azon Pál Apostolnak írási a Krisztusnak mostani cselekedetiről mennyekbe és hozzánk való jóindulatiról és segítségéről mind hívságosok lesznek. X. A Krisztus Jézusnak az ő ítélő bírósága hiában hirdettetik az új testamentomban és így meghamisittatik mind a Krisztus mondása s mind az Apostoloknak sok és erős tanubizonyosságok.

1587-ben mint köblösi papról van említés téve s mint ilyen „Themata sive propositiones pro defensione innovationis“ czimen disputanda in Transylvania ad concessionem Illustrissimi Principis 2 iv terjedelmű füzetet ad ki. Utolsó adatunk terhes anyagi viszonyairól emlékezik. „Dialogi quidam de religione Christiana“ munkáját, melyet maga idéz „Exercitiuma pietatis“-ában, — hol s mikor írta, ismeretlen.¹

¹ *Kanyaró* (Könyvszemle, 1896. 328 l.) írja: „Meghalt 1592-ben, Kolozsvárt, mintegy 65 éves korában.“ Kanyaró idézett cikkében Basilius életének Unitár. Magy. 78—107 l.-in való ismertetésére hivatkozik. E helyen B. halálá-

Császmái István.

Császmái életéről mindössze csak annyit tudunk, a megnyit egyetlen könyve alapján róla Uzoni (I. 329 l.) feljegyzett. Kénosi (Scriptores 16 l.) csupán könyve címét említi. E szerint János Zsigmond életében gyulafehérvári unitárius pap. Annak az irodalmi mozgalomnak, mely Dávid Ferencz kezdeményezésére a XVI. század közepén Erdély s Magyarország keleti részein elterjedt, egyik érdeemes szereplője. Birja az írás készségét, de stilusa Melius könyvein élesedett. Az 1568-iki gyulafehérvári vitán az unitáriusok részéről mint választott bíró (arbitr) volt jelen. A vitához buzgón hozzászólt, azonban valamelyik felszólamlása nem volt elég korrekt, mert Tordai Sándor András dévai kálvinista plebános Császmáinak szavait félreértve és félremagyarázva, a vita után könyvet írt ellene.¹ Császmái sem késett a felelettel s ezt annál könnyebben megtehetette, mert Hoffhalter halála után a gyulafehérvári nyomda admini-

ról nincs említés. A Könyvszemlében (i. h.) sem jelöli meg, honnan vette az adatot. Az Unitár. Magy. forrásában, Uzoni-Fosztóban B. halálának éve nincs megjelölve, én legalább sehol sem találtam.

¹Tordainak a könyve ma nem ismeretes. Tartalmát sem egyháztörténelemszöveink, sem bibliographusaink nem ismerik. Én Császmái feleletéből Tordai könyvének summáját eképen állítottam össze: Az *első* képek feleletiben azt írja Tordai: „Mi Keresztyének oly Istent inádunk, ki megjelentette magát, ki Atya, Fiu, Szentlélek, ki állatjában, hatalomban, méltóságban, dicsőségben csak egy és nem négyesség.“ A *második* képre való feleletiben kárhóztatja vallásomat (írja Császmái), melyben nem származásnak, hanem az Atya Istentől a Krisztus által való kibocsátásnak magyaráztam lenni. A *harmadik* képre való feleletiben Tordai erősen mutatni akarja magát, hogy 3 Istent nem vall, mert hogy mind az Atyát, mind a Fíut és Szentlelket egy Istennek mondja lenni; hogy a Fiu és Szentlélek azon egy örökké való Isten volna, ki az Atya. A *negyedik* képre való feleletiben azt mondja, hogy azzal a Krisztus áldozatját akartam csufolni. Az *ötödik* képre való feleletiben azt mondja Tordai, hogy ő sem a szózatot, sem a galambot nem mondja Atyának, sem szentléleknek, sem pedig önekie nincsen látható háromsága. A *hatodik* képre való feleletiben bizonyítani akarja a második személynek a háromságban mennyből alá jövését és az emberi testnek felvételit. A *hetedik* képre való feleletiben menteni akarja Stancarot és azt mondja, hogy csak calumnia, hiszen sokan ismerik Stancarónak keze írását, vagyon nálunk, melyet ő maga a leczkébe írt és eképen 5 részre osztotta a háromságot, a mint a képben megvagyon írva. A *nyolczadikra* semmit nem felel, hanem azt Meliusra bizza.

stratora lett. A vitára nem csupán ez adott okot. Mint nyomda-vezető, felügyelt a Dávid szerkesztésében készült De falsa-et vera nyomtatására, egyszersmind — tanult nyomdász létére — elkészítette a szentháromság kigunyolására csinált képek kliséit. (Hogy az eredeti képeket ő tervezte-é, avagy más, nem tudjuk.) Sándor e képekért Császmait kiméletlenül megtámadta.

Császmai feleletében külön válaszol e kettős támadásra. Dogmatikai nézeteinek elferdítését így igazítja helyre: „Sehol arról irás nincsen, hogy az egy állatban három személyt imádjunk, hanem hogy a fiu által járuljunk az atyához, könyörögjünk az atya Istennek, hogy az ő szent lelkét adja nekünk. Bálvány az állat és a személy, melyet Sándor András tanít, mert az nincsen az írásban és költött dolog emberi böleselkedésből. Ennél nagyobb szemtelenség pedig Sándorban az, hogy oly nyilván mer káromkodni, hogy én a Krisztust csak embernek és prófétának mondanám. Sőt inkább én ezt az ember Jézus-Krisztust az élő Istennek szent fiát bizony Istennek mondom és vallom, de nem személyes Istennek avagy ő magától való Istennek, hanem Istent Istentől. Ennek az ember Jézus Krisztusnak örökké való Istenségét én nem tagadom, mert az az Istenség, ki teljes képen a Krisztusban vagyon, örökké való, de az ő személyes és megosztott Istenségét, mely írásban nincsen, semmiképen nem vallom és nyilván erről vallomást teszek.“¹ Ezután hitének foglatját adja.²

A képekre vonatkozó megvádolásra ezeket válaszolja: „Tordai Sándor András e napokban valami írást bocsátott ki, melyben erősen kárhoztat engemet, hogy én az Antikrisztus képeit, melyekkel az ő hamis tudományát a szegény együgyű község-

¹ 21 és 31 lap.

² „Én jó lelki ismerettel Isten előtt és minden hívő keresztények előtt vallást teszek, hogy én az egész derék szent írásnak folyása szerint vallom az egy Atya Istent, mennynek, földnek teremtőjét, ki oly Isten, honnét mindenek vannak. 1. Kor. 8. 6. Ef. 4. És ő magától való Isten. A J.-Krisztust pedig nem azon Istennek, hanem az Atya Istennek élő szent fiának, avagy egy Úrnak, ki által mindenek jöttek. Ezt a mi urunk J.-Krisztust vallom igaz Istennek lenni az egy igaz Istentől. És hogy az Atya Isten teljes Istenségének mivoltával s benne lakozik és mindeneket ő általa cselekszik, a mint János V. VI. X. és XIV. Capban maga mondja. A Szt. lelkét pedig Atyának és Fiúnak lelkét lenni. És valamint az Istennek ígéje magyaráz ezekről, vallom és igaznak mondom.“ V. ö. *Uzoni-Fosztó*: Hist. eccl. unitar. I. 489 l.

nek szívében behintettem, kinyomattam és úgy mint bálvány-
csinálónak itél. Erre a hamis vádolásra nem szükség ennek
megfelelnem, győzze elvárni csak, meglátja, bizom az Istenben,
ha e képeknek kinyomtatásával rontottam a bálványt vagy épitet-
tem.“ A képek elterjedtek s bizonyára nem maradtak hatás-
talanul. A *De falsa* sokáig leggyűlöletesebb könyve volt a XVI.
század unitárius irodalmának.

Mi lett a Császmái—Tordai-féle vita befejezése s mi lett
Császmáival? — ismeretlen.¹

Karádi Pál.

Karádi 1523-ban született a somogyvidéki Karádon. Gyer-
mekkorát a mohácsi vészszel hazánkra tóduló török áradat tette
emlékezetessé. Szüleiről semmi tudomásunk nincs, mert az, hogy
jómódban lehettek, mivel fiokat tanították, csak gyanítás. Sza-
polyai János halálakor Karádiék is gyászba borultak s a kiskorú
Zsigmond török kézre jutását ők is megsiratták. 1541 szeptem-
berében az Erdélybe visszavonult özvegy királyné kíséretében
találjuk a 17 éves ifjút s ettől fogva ura haláláig hű fejedelem-
párti. Maga még tanuja volt a hitéért s magyarságáért fanati-
kusan küzdő Frater György politikájának. A biboros halála
után egy időre nyoma vész, mig nem Kolozsvárra kerül Dávid
környezetébe. 1556-ban, mikor János Zsigmond és Izabella
Lengyelországból hazatértek, Karádi kíséretükhöz csatlakozott
s Gyulafehérvárra ment velük. Itt helyszíni tanuja volt a pár-
toskodó Kendyek s Bebek szörnyű halálának. A cselszövényeket
nem ismerő udvari népség e gyilkosságot csupán Balassa Meny-
hártznak tulajdonítá s az események intézésében avatatlan predi-
kátor e hirt valóságnak vette. A királyné halála után Karádi
is eltűnik az udvar köréből, hogy Bethlen Gergely² vitézeinek
hirdesse Istennek ígéit, lenn az Alduna mentén. Új helyzetéről
ép oly keveset tudunk, mint új uráról. Meddig maradt itt? —
ismeretlen. 1561-ben Hoseashoz, 1562-ben Joél és a Jelenések
könyvéhez készített kommentárját Bethlen Gergelynek ajánlá.
1565-ben ura Hasszán temesvári pasával utra kelvén,³ Karádi

¹ L. *Kanyaró*: Unitár. Magy. 214. l.

² *Lukinich* Imre: Keresdi báró Bethlen Ferencz. Századok, 1908. 682. l.

³ Erd. orsz. gyűil. Eml. II. 246—47. l. V. ö. *Nagy* Iván: Magy. csal. II.
73. és *Lukinich*: i. h. 682. l.

visszatér Erdélybe. Egy ideig Kolozsváron tartózkodott Dávid környezetében, majd Dávid és Károlyi polemiája után utra kél, az új hitet terjesztendő. Ismerős helyeit sorra fölkeresvén, Abrudbányán talál magának foglalkozást. Heltai példájára nyomdát állít fel. (Nem lehetetlen, hogy e mesterséget Kolozsváron tanulta). E városban vette Balassa Menyhért, meg fia, Boldizsár halálának hírért (1568. febr.). Hogy minő hatással volt lelkére e halálhír, könnyen elképzelhetjük. „Mint becestelen, nyomorultán fejezte be az életét, mert most az egész városban (Bécsben), sőt a fejedelem udvarában sem találkozni senki, ki a kilencz árulásról híres-nevezetes embernek temetését kisérné”—jegyzé meg Forgács Ferencz, s e sorokban a közvélemény olvasható.

Balassa Menyhért árultatása.¹

Karádi e hirhedt kalandor életéből legnagyobb bűnül fejedelm-ura cserélgetését tartotta. Heltai, kiből a sociális érzék nagyobb volt a szorosán vett nemzetiességnél, bizonyára azt emelte volna ki Balassa jellemében, mint sanyargatta a szegény vásáros népet; Sztárai is nagyobb kedvet érzett volna a kath. papság megvesztegethetőségének példázására. Csak Karádi találhatta nagyobb véteknek a pártállással való kereskedést. Mert Karádi ha pap volt is, mindenkifölött e szenvedő ország hű fia akart lenni. Abban az előbeszédben, melynek alapján Kertbeny oly megvetéssel szól e „korlátolt prédikátor”-ról, észre kell vennünk *a magyar embert*, ha Karádit helyesen akarjuk ismerni. Hiszen nézzük csak, miért nyomatta ki e komédiát? „Egyért azért, mert eleitül fogván, amint a magyarországi Chronika bizonyítja, egész Magyarország a sok pártolásért, árulásért és idegen fejedelmeknek választásáért pusztula, vesze és

¹ *Kertbeny*: Die Fürstenverrathe des Melchior Balaschscha. Leipzig, 1874.; *u. a.*: Magyarország legrégebbi drámairodalma. Bpest. 1878. *Jakab E.* Koszoru. 1879. II. 4. füz. *Toldy*: A magy. költ. tört. I. *Beöthy Zs.*: Századok 1876.; *u. a.* A magy. irod. kis tükre. 3. kiad. 51 l. *Horvát J.*: Tud. gyűjt. 1819 V. 80–82.; *Németh J.*: Memoria Typogr. 1813. 381. *Gyulai Pál*: Egyet. előad. és emlékbeszédek. *Kanyaró*: Unit. Magy. 1891. 95. l. *Bodnár Zs.*: Magy. irod. tört. I. 468–472. *Décsi L.* A magy. drámairod. tört. I. 28. Egyet. előad. *Szinyeyei*: Magyar írók V. köt. 1012–1013. l. *Imre Sándor*: Néphumor, Bpest 1890. 52. l. P. *Szatmáry Károly*: Legrégibb színműveinkről, Hon. 1878. 67. és 71. száma *Bayer J.*: A magyar drámairod. tört. Bpest. 1897. I. köt. 45 l. *Pintér J.*: Magyar irod. tört. Bpest. 1909. II. 124–129. l.

romla, megutálván az ő tulajdon és természetszerint való kegyelmes fejedelmeket, kiért ezután is várják a maradékok az ő veszedelmüket. Másért azért gondolom, hogy kinyomtassam, hogy mindenek ezt látván, példát vegyenek ebből az árultásnak eltávoztatására.“ Van itten szó egyébről, mint nemzeti létünk féltékeny őrzetéről? S a példa, mit a Bibliából idéz állításának igazolására, sem egyéb a nemzetárulás rutságának illusztrálásánál. Nem, Karádi nem volt az a „szellemileg és irányban oly korlátolt prédikátor, kinek szemei nem képesek a való életből bármit is meglátni, kinek agyveleje egyenesen elbukt a legsütletebb ószövetségi képzetekkel — mint ezt Kertbeny hitte (Magy. orsz. legrégebb drámairód. 54 l.) Olvassuk el Karádinak Dávid halálakor Erdélybe küldött leveléből¹ e sorokat: „... Kik már egyszer a szeméremnek határát keresztül hágtuk, tudjuk módját az ily dolgoknak s akkor annyival, mint most, meg fogjuk érni, mert a merről a szél fuvand, arról fordítjuk a köpenyeget, csakhogy Acháb előtt megállhassunk s az ő kegyéből ki ne essünk“. (Sándor I. ford.) Nem önkénytelenül is Balassa Menyhért e fenyegetőzése jut eszünkbe: „Az nagy Istenre mondom, ne hozna csak jó választ, ismét ugyan olyan könnyen elárulnám a királyt, mint az előbb.“

Karádi szerzősége ellen szóltában Kertbeny azt is fölemli, hogy „dagályos irálya mintájául szolgálhat a gondolatlan, jámbor, kenetteljes beszédnek“. Erre már Jakab megjegyezte, hogy Karádi nem egyszerű prédikátor csupán, de később az alföldi unitáriusok superintendense, nemcsak polemikus, hanem Dávid halála után Hunyadi Demeter s Basilius ellen való nagy-szabású akció vezetője, következőleg — ha a stilus a gondolkozásmód tükre — Karádi több méltánylást érdemel. Bodnár sem becsüli sokra stilusát, melyet élettelennek, unalmasnak talál. E vélemények ellen föltétlenül tiltakoznunk kell; egyetlen munkájának elolvasása meggyőzhet az ellenkezőről. Mielőtt a komédia s e Karádi-féle levél (1579) között — állításunk igazolására — párhuzamot vonnánk, szükségesnek látjuk utalni arra, hogy Karádirban tényleg volt szatirikus hajlam. E végből idézzük a levél e mondatát: „Te pedig Hunyadi, jobban mondva: nemcsak

¹ E levél, melyről alább még szólunk, latin szöveggel olvasható *Uzoni-Fosztó*: Unit. egyh. tört. I. köt. 242—249. Magyar fordításban *Sándor István*: Jegyzetek Székely S. Egyh. tört.-re 92—102 l.

szemhunyadi, sőt superinfundens: felülről nyomó superintendes!, aki jártosabb lehetnél a böleselkedő, mint isteni tudományokban ugyan, de ebben oly sokat tulajdonítasz magadnak, oly felfuvalkodott, oly dicsekedő vagy, hogy nem tudod, hová vessed meg lábad és épen emiatt abban is ingasz.“ Mi jellemzi a komédia stílusát általában? A találó párbeszéd frappáns alkalmazása; a természetről vett hasonlatok s a folyékony beszéd. Ez utóbbi illusztrálására ide kellene iktatnom az egész levelet, vagy Jakab Elek közlésére utalnom. Sándor István fordítása néhol nehézkes s az eredeti szöveget nem mindig hűen tolmácsolja. Könnyebben végezhetünk a természetről vett hasonlatokkal.¹ A szóferdítésre előbb Beöthy, majd Kanyaró már idézte a levél megszólítását.

Annak tehát semmi akadály, hogy a komédia s a levél stílusát ugyanegy író fogalmazásának tartsuk.

Nehezebben megfejthető kérdés az, hogy — ha tényleg Karádi a „Balassa Menyhért árultatásának“ szerzője — vajjon miért titkolta el szerzőségét? Itt mindjárt megjegyezzük, hogy a XVI. századbeli szépprózánk legkiválóbb emlékei („Salamon és Markalf“, „Mankóci“ és „Poncianus“) szintén a szerző megjelölése nélkül jelentek meg. Mi lehetett ennek az oka? — vajjon a kornak valamely cenzurális tilalma, vagy a szerzők egyéni érdeke? Számoljunk először a véleményekkel. Kanyaró azt hiszi, hogy Karádi még 1563-ben is tart a csoportosan kipellengérezett felvidéki urak bosszujától: innen rejtőzködése (i. m. 94. l.) Ez az argumentum nem eléggé meggyőző. Oly területen, mely az unitárius fejedelem birtoka, oly hatalmas pártfogók mellett, mint maga János Zsigmond, Békés Gáspár,

¹ Ime egy pár: „Azon helyeknek most ez, majd amaz értelmet adjátok, de valódi magyarázatját nem értitek s nemhogy igaz értelmét kivethnétek, hanem mint a vakondok, tapogatóztok, botoltok, ütköztök, tévedtek abban s miután akárhogy is végre azon szentírásnak valami értelmét megállítottátok, megnyugosztok azon, mint a részegember, ki a billenő deszka végére ülven, azt gondolja, hogy erős székre ült s azontul nem bánjátok, akárhogy legyen, csakhogy az azon értelemmel ellenkező, tudósabb, ártatlan s keresztyén vallásra nézve hasonlíthatatlanul több érdemet szerzett nagy embert magatok közül kiküszöbölhessétek.“ Vagy: „Ti magatok megmutattátok, hogy a fát nem leveléről, hanem gyümölcséről kell és lehet megismerni“ Vagy Blandratáról szólva: „Kettős szívű ravasz, gonosz és változékonny olasz, ki minden pillanatban változik, a mit a jelen pillanatban erősít, a másikban megtagadja; mást állít ülve, mást állva — a religioról s mint az erőnélküli felhőske, minden széltől tovább mozdítatik — a maga tudományában és hitében“.

Blandrata és Dávid Ferencz, s végül éppen a nagyváradai hitvita évében, mikor az unitárizmus fejlődésének, erejének tetőfokát érte el: nem hihetjük, hogy a felvidéki s éppen fejedelemellenes urak közül valakinek boszúja Abrudbányáig érjen. De Kanyaró még azt is hozzáteszi, hogy a fejedelem halála után Karádinak e komédiája miatt kellett Erdélyből a törökhódoltság területére huzodni (i. h.) Ez is tévedés. Karádi 1569-ben résztvesz a nagyváradai hitvitán s annak végén Basilius expeditiojához csatlakozik. 1570-ben (Kanyaró, i. m. 84.), tehát a fejedelem halála előtt már Temesváron van, következőleg a Békés és Báthory közti zavargások őt nem érinthették.

Dézi Lajos¹ oly kifogást emel, a mely könnyen úgy tűn-
teti fel a komédiát, mintha töredékes és nem Karádié volna. Az Előszóban a többi között ez olvasható: „Az egy Balassában nyilván általan fogva megláthatják az Istennek mind irgalmas-ságának, hosszú ideiglen való várásának mivoltát, és mind rettenetes büntetésének és haragjának súlyosságát, mert noha sok ideiglen elhalasztja ő a büntetést, és a képutálást nem mindjárton jelenti ki, de azért soha büntetés nélkül el nem hatta és el nem hagyja“. Azt kérdi Dézi, mire vonatkozik e kifejezés: „megláthatják az Isten rettenetes büntetésének és haragjának súlyosságát?“ — holott úgy e darabból, mint magából a történelemből azt láthatjuk, hogy ellenére árulásainak, természetes halállal, ágyban, nyugodtan hunyta le szemét. Azt felelhetnök, hogy a IV. részben Balassa e vallomására: „Nagy dolog az, hogy a gonosz hirnév soha, a mint látom, meg nem hal“, — tehát a lelkiismereti furdalásokra és tekintve Karádi pap s unitárius voltát, e felelet nem is volna meglepő. Azonban hihetőbb az, hogy a komédia mai formájában esonka s csak a „derék része“ maradt fenn (az Előszóban maga Karádi utal arra, hogy Balassa bünei a munka derék részében olvashatók meg), az a rész pedig, mely Isten büntetését, ma úgy mondanók, hogy a tragikumot tartalmazta, elveszett. Hasonló megoldásra Dézi is gondolt; hasonlóra, mondom, esupán, mert ő azt vette föl (i. h.), hogy a kézirat már Karádi kezébe kerültekor esonka volt. Azonban ha ez volna valóság, nem értjük, miért utalt Karádi oly részre, a mely nincs meg?

¹ A magy. drámairod. tört. I. 29. Egyet. előad.

Az elsorolt vélemények megvitatása után arra az eredményre jutottunk, hogy a szerző magát nem félelemből hagyta megnevezetlenül; valamint, hogy a komédia mai alakjában nem lehet teljes. A szerzőség bizonyítására összegyűjtött főntebbi argumentumainkat itt Kanyaró ez észrevételével toldjuk meg: Bornemissza, a Balassák udvari papja nem minden személyes érdek nélkül kritizálta meg oly kiméletlenül Karádi utolsó nagy művét, az Apocalypsisra írt magyarázatokat (i. m. 94 l.). Hátra volna ezek után annak megfejtése, hogy miért nem nyomatta ki nevét a szerző; más szóval a negatív bizonyítás után pozitív bizonyítékokkal kellene előállanunk. Sajnos, eddigi kutatásaim ilyenekkel nem örvendeztetek meg. Mégis úgy sejttem, hogy a XVI. század amaz általános fölfogását, a mely a virágénekeket annyira megvetette, ezuttal sem volna szabad egészen figyelmen kívül hagyni.¹

Említettük, hogy 1570-ben Karádi Temesváron van. Kanyaró (i. m. 95.) azt hiszi, hogy itt újabb drámát írt „Debrecezeni disputáció“ czimen. Állítását azonban semmivel sem bizonyítja.

Mint láthatjuk, Karádi élete csupa talány. Mert 1570 után újra nyoma vész. Hogy Báthory István és Békési Gáspár küzdelmeiben részt vett volna, nem tudjuk; sőt az sem ismeretes, hogy Báthory Kristóf alatt Erdélyben járt volna. Mindössze annyi a tény, hogy állandó összeköttetést tartott fenn Dávid Ferenczezel s ennek szomorú végzetét az utolsó perczig élénk érdeklődéssel kísérte. Ez úton értesült Dávid s Blandrata összetűzéséről, Socius Faustus Erdélyben jártáról, a gyulafehérvári gyűlésről. 1579 októberében vakhir futott végig az unitárius részeken, hogy

¹ Karádi irodalomtörténeti jelentősége attól függ, hogy szerzője-e „Balassa Menyhért árulásának“ vagy nem? Kertbeny, e dráma németre fordítója azt gondolta, hogy oly együgyű pap, mint Karádi, nem írhatott ilyen shakespearei becsű művet. Egyebekben is tulzott, bár lelkes méltatását Jakab Elek támadta Karádi javára. Beöthy Zsolt „Az első magyar politikai színmű és kora“ c. értekezésében (1876) a Bevezetésre való hivatkozással elveti Karádi szerzőségének hypothesisét, később már azon nézet felé hajlik, melyet Horvát István, Németh János, főleg azonban Gyulai Pál vitatott. Kanyaró Szilády Áron kommentárja után is külön tanulmányban akarta felsorolni Karádi mellett való bizonyítékait, azonban e kijelentése csak ígéret maradt. Mégis — Dézsi L. szerint — az újabb irodalmi vélemény affelé hajlik, hogy semmi akadályja nincs Karádi szerzőségnek.

Dávid a börtönben meghalt. Az elkeseredés, a gúny és megvetés egyszerre szállotta meg Karádi lelkét; tollat ragadt s levelet irt egykori barátainak Kolozsvárra. Főntebb már szólottam e levél stílárius sajátosságairól. Röviden ír — mondja, mert első fölhevülésében többre nem képes, azonban, „majd meglehet, többeket és fontosabbakat fogtok hallani.“ Beváltotta-e ígéretét? — nem tudjuk. A megtámadottak nevében Basilius válaszolt.¹ További polemiáját homály fedi. 1580-ban kommentárt irt az Apocalypsishez, magyar nyelven s ezzel alkalmat adott Bornemissza bírálatának. Öt év múlva Bogáthi Fazakas Miklós újabb Apocalypsis-magyarozatot készített, eltérőt Karádiétól. „Mikor középen volnék, — írja Bogáthi a Mennyei jelenések előszavában — ime hát híre ment Tömösvárra a jámbor vén Karádi Pálhoz, a tömösvári szentek tanítójához és az alföldi szentek oszlopához, ki írta róla, hogy nem tetszik, hogy mindent meglöttek magyarozok, valami benne van; melyet én nem mondtam. Azért írok alkalmas hosszú levelet e Karádi uram hosszú leveléhez képest, az Apocalypsisről, mit magam fordíték s így küldtem néki.“

Két év múlva még életben volt, aztán nyoma vész. Mikor s hol halt meg, nem tudjuk.

Békés Gáspár s az unitarizmus Báthory István alatt.

Az az unitárius egyház, mely a marosvásárhelyi országgyűlésen (1571) törvényesítettett, mint bevett felekezet, tényezőjévé vált Erdély alkotmányának.² Ez által kettő volt elérve. Egyik az, hogy az egyház létezése hozzá lett fűzve az alkotmány sorsához, következőleg a státust ért minden sérelem egyszersmind az alkotmánynak is sérelme volt. A másik az, hogy a vallás jogi tényező lett, a mit úgy kell érteni, hogy az ország ügyeit intéző fejedelmi tanácsban képviseltetett. Ez természetesen magával hozta, hogy a politika esélyei az egyház életét ép oly mértékben érintették, mint magát az államot. Az unitá-

¹ A Dávid Ferencz halála utáni u. n. tisztán unitárius polemiákat. azaz a socinianusok és Dávidistáknak egymásközi vitáit az eredeti vitairatokkal együtt alkalomadtán külön tanulmány keretében fogom ismertetni. Ezért nem részletezem ezuttal Karádi polemiáit.

² V. ö. *Szilágyi S.*: Békés Gáspár versengése Báthory Istvánnal (1571—1575). Erd. Muz. Egyk. I. köt. 107—115 l

rius státusnak alkotmánytényezői szerepe János Zsigmond alatt nem csupán ennyiből állott. A fejedelem unitárius hitü lévén, tanácsosai is nagyrészt az ő hitét követték. Így e recepta religio nemcsak a törvény rendelkezése által volt alkotmánytényező, hanem a fejedelmi tanácsosok személye (illetőleg vallása) által is. Nagy erő rejlett ez alkotmányos biztosítékban. Azonban ez erő nemcsak emelni, de sujtani is tudott. Ezeknek figyelembe vételével vessünk egy pillantást Erdély s Magyarország történeti helyzetére.

Ferdinánd királyt 1564-ben fia, Miksa, követte a trónon. A nemzet nagy reménnyel nézett uralkodója elé, kitől különösen kettőt várt: az alkotmány sértetlen megtartását és megtartatását, valamint a vallásszabadság biztosítását. A mi az előbbit illeti, a várakozók alaposan csalódtak. A nádori széket egész uralkodása alatt nem engedte betölteni, az ügyeket — gyűlölvén a rendiséget — az ország élére önkényesen kirendelt helytartóval végeztette. Ezzel együtt járt, hogy a török hódoltságot megelőző végzetes években az ország békéjének biztosítására semmit nem tett, a mi miatt Európaszerte oly hangulat keletkezett ellene, hogy szükségesnek találta külön iratban védekezni. Magyarellenes érzelmeit különösen Erdélylyel s János Zsigmonddal érezte. Hogy ezt megérthessük, szükség az 1568-ki drinápolyi békekötéshez visszatérnünk, mely az ország háromrésze osztását törvényesítette. A király s a szultán mellett a fejedelem egyenlőjogú uralkodónak ismertetett el, természetesen ki-ki a maga portáján. A baj épen csak annyi volt, hogy egyik fél sem tudhatta, vajjon hol végződik az ő portája. Miksának erős törekvése volt Magyarországot megfosztani önállóságától s császári hűbértartományyá tenni, ennélfogva az országnak azon részeit, melyek az ő birtokai voltak, e czél által szentesített eszközökkel kormányozta. El is neveztek ez országrészeket német tartománynak, szemben a tulajdonképeni magyar hazával, Erdélylyel. Miksa a drinápolyi békekötésben saját birtokait aképen jelölte meg, hogy végvárai nemcsak érintették Erdélynek a fejedelemhez tartozó területét, de hadserge, birván a legfontosabb stratégiai helyeket, bármikor Kolozsvárig nyomulhatott.¹ E határmegjelölésnek félre nem érthető czélja Erdély független-

¹ *Acsády* monografiája e korról. (Mill. tört. V. köt.).

ségének megtörése volt. Azonban Erdély függetlenségére már előbb felsütött a félhold s a fejedelem Szapolyai János óta török protektorátus alatt állott. Ily körülmények között mi sem lett volna könnyebb Erdély felosztásánál. A jó szerencsének és Erdély nagyvezü diplomatáinak köszönhető, hogy e minduntalan felszínre kerülő tervet nem sikerült megvalósítani. Ezt csak mindkét félörökös ingerlésével lehetett elérni.

Nem csodálkozhatunk azon, ha a „német részek“ meghódoltatása Miksának, jóllehet sok fáradságába került, egészen még se sikerült. A főurak minduntalan e részek fölszabeditására gondoltak; annak az összeesküvésnek szálai, melyek Bocskay kezében egyesültek, a drinápolyi békéig vezethetők vissza. Azonban ez elégedetlenkedőknek tervük megvalósításához segítségre volt szükségük s erre Erdélyt találták legalkalmasabbnak. A protestáns Erdély régi haragosa volt a katolikus Habsburgoknak. Nem csak a lutheránusoknak tett kedvezésért s a győri püspöki kinevezésért, hanem különösen az 1570-ben rendeletileg behozott könyvezenzuráért. E cenzura a szabad szó elfojtására tett első lépés volt s a protestánsok joggal félték a többitől. Miksa jól tudta Erdélynek irányában ellenséges hangulatát s nem késett kifejezést adni azon nézetének, hogy János Zsigmond a magyar urakat lázadásra buzdítja, a mi — ő szerinte — még megerősítést nyert a törökkel való jóviszonyban, mert azt hitte, hogy e jó viszonyból Bécs megtámadtatása fog kifejlődni. E nyílt vádaskodás mellett titokban Erdély megvásárlása képezte diplomatiái tárgyalások anyagát s ez iránt első lépés a gyulafehérvári második nagy vita óta unitárius Békés Gáspár megvesztegetése volt. Békés a fejedelem meghitt embere, „kinek tudtán kívül semmihez sem fogott és őt minden titkába beavatta“. Így közlé vele többi között, hogy őt fogja utódául jelölni. Ám, nem volt ennyire bizalmas barát Békés s ha szívesen közbenjárt Miksánál a fejedelem házassága ügyében, szinleg mellék-, valójában főcélja saját fejedelemségének előkészítése volt, a mivel — ha sikerül — folytatná ugyan az unitárius fejedelmek sorát, egyszersmind azonban Erdélyt is kijátszta volna a Habsburgoknak. Erdélyben jól látták, mit tervez Békés s a testamentumos urak nem minden dolgát helyeselték. A Dobó és Balassa-féle összeesküvés, méginkább pedig a speyeri szerződés nyilvánosságra kerültével a Békés ellen való ingerültség kezdett tetőfokra

hágni. Csáky a kanczellár, Hagymási Kristóf a fejedelem által régebben trónjelöltként emlegetett tanácsur, a katolikus Forgách és Báthoryak, kik közül István most a török-párt jelöltje: — látván, hogy Békés saját érdekeiért Erdély függetlenségét is képes feladni, elfordultak tőle.¹ A fejedelem halálakor Békés nem volt itthon, a Báthory-párt tehát minden módot és eszközt fölhasznált ellene s úgy látszott, hogy a ravasz diplomata ügye immár elveszett. Haza érkezvén, hozzálátott pártja szervezéséhez. Legelőször is a vele egy hiten lévő unitáriusokat nyerte meg, kiknek pártolására annál biztosabban számított, mivel már a fejedelem életében sokat tett érdekükben: no meg az ellenjelölt, Báthory, buzgó katolikus. Mondottuk, hogy az unitárius vallás alkotmányos szerve volt Erdélynek, ennél fogva a mily jelentős volt állásfoglalása Békés mellett, ép oly exponált volt jövője is a katolikus párt győzelme esetén. A székelyek is a császárpártiakhoz csatlakoztak. És megindult a versengés. A Báthory-féle török-barát párt jelszava: a szultán védnökségével szabad fejedelemség; a német pártnak bár nem volt jelszava, politikai programja a császár fennhatósága alatt kormányzó vajdaságot ígért aképen, hogy a vajdát a speyeri szerződés szerint a császár maga nevezi ki. Báthory meg akarta őrizni Erdély függetlenségét, Békés föladta volna azt. E pártok barátai ez elvek képviselői lettek; az unitarizmus ez által kezdett népszerűtlenné válni. Nem feladatunk elmondani a fejedelemválasztás részleteit, elég ha azt mondjuk, hogy Báthory győzött s Békés elbukott.

A szentpáli csatával kezdődött az unitárius egyház erejének megtörése. Ha nyomon kísértük az unitárius vallás kifejlődését Erdélyben a lutheri protestációtól Dávid Ferencz hitének evolúziójáig, szükség beszámolnunk az egyistenség gondolatának külső történetével is. Ez által tulajdonképen nem teszünk egyebet, mint helyre igazítjuk azon régi és ma is közkeletű tévedést, mintha az unitárius vallás a benne rejlő igazságoknak erőtlensége, avagy Dávid Ferencznek elítéltetése miatt hanyatlott volna el.²

Báthorynak trónrajutása nagy változást jelentett Erdély

¹ L. Szádeczky L.: Békés G. 26—59 l.

² Ezt a XVI. század kitünő ismerője, Acsády is hangoztatta (Mill. tört. V. 421. l.) Alapos fejtegetései azonban — a mint ezt az 1897. óta megjelent könyvekből s cikkekből kivehettem — észrevétlenül maradtak.

életében. Változást jelentett először is saját programjával szemben. Ő, a török barát, s Miksa ellensége, titkon alattvalói hűséget esküdött a császárnak s magára nézve kötelezőül ismerte el a speyeri egyezséget. S hogy készségét minél előbb megbizonyítsa, Miksa cenzurális rendeletét maga is kihirdette. Majd pedig, mint ezt Montaguado spanyol követnek különösen 1572. januáriusi jelentései igazolják, az Erdélyben elterjedt „eretnység“ megfékezésére a bécsi rendfőnöktől jezsuitákat kért. Eképen szenvedett csorbát a független Erdély alkotmánya Báthory István uralkodása kezdetén. Változást jelentett az új fejedelem trónrajutása az unitárius egyház életében is. Maga az a tény, hogy a katolikus uralkodó udvari papja nem lehetett többé unitárius, oly természetes, hogy az unitáriusoknak a fejedelmi udvarból való távozását nem vehetjük üldözésnek. Nagyobb baj volt, hogy az unitarizmus jövőjét a közvélemény Békés Gáspár sorsával fűzte össze, kit még mindig trónjelöltül emlegettek. A régi tanácsurak vagy földadták hitüket s Báthoryhoz csatlakoztak, vagy megmaradtak unitáriusnak s a trónkövetelőkhez vonulván, az ország dolgaira nem voltak hatással. E vonakodás nagy veszélyt rejtett magában.

Miksa 1572-ben országgyűlésének határozata folytán elrendelte, hogy a kálvinisták és unitáriusok könyveikkel együtt megégettessenek s hogy e rendeletnek minél nagyobb foganatja legyen, végrehajtását a rendek a királyra bízta. Az 1573. oct. 15—18.-ki meggyesi országgyűlés is a Báthory Kristóf nevelése végett Erdélybe rendelt jezsuiták befolyására a Békéssel együtt pártoskodókat kiirtani rendelte. Báthory fejedelem protestáns-üldözésével mégsem ment annyira, mint Miksa. Fennmaradt ugyan emléke annak, hogy Csanády Imre unitárius papot hivatalvesztés fenyegetésével térítette katolikus hitre; általában azonban nem zsarnokoskodott. Ennek megvolt a magyarázata. Az 1575. május 26-án megürült lengyel trón elnyerésére törekedvén, nem vonhatta magára a lengyel protestánsok haragját. Ennél fogva az 1576-ki meggyesi gyűlésen alkalmat keresett azon szép mondás kijelentésére, hogy „a lelkiismereten uralkodni Isten dolga“. Ám e kijelentése ép oly szilárd volt, mint fejedelmi programja. Mihelyt biztosan érezte magát új állásában, Possevini Antal jezsuita diplomata ösztönzésére arra szólította fel a maga helyett fejedelemmé ütött Kristófot, hogy mielőbb irtsa ki Erdélyből „a

sok rettenetes eretnekséget“. A könnyen hajló Báthory Kristóf hozzálátott bátyja óhajának teljesítéséhez. Könnyű volt tennie, hiszen Békés a határszéleken bujdokolt, hivei János Zsigmond végrendeletétől megfosztva, a szentpáli csatában megtörték. Első tette az unitárius superintendens jogainak megcsorbitása volt. Az 1576. aug. 3.-ki kolozsvári partialis által meghatározottat, hogy „a superint. csak Kolozsváron vagy Tordán tarthasson zsinatot“. A következő évi tordai gyűlés megtiltott minden esetleges innovációt. Mikor sem e rendeletek, sem a Tordai Sándor András-féle vizsgálatok nem tudták megtörni e szomorú jövőre váró egyházat, 1579-ben jezsuitákat telepített az unitárius superintendens székhelyére. E buzgó térítő épen azon évben némitották el Dávid Ferenczet, a mely a XVI. század egykor hatalmas, unitárius főúrának sirját megásta. Békés halála Dávidét 8 nappal előzte meg.

Hunyadi Demeter.

Az erdélyi unitárius egyház második püspöke Hunyadi Demeter volt. Személyes kiválóságai, Báthory Istvánnal való barátsága s az egyház érdekei tették alkalmassá exponált állására. Mert ha az 1576-iki országgyűlés törvényesítette is az unitárius superintendenciát, a szombatossággal összezavart egyisteniség létjogosultsága volt e szomorú években megtámadva. Nem az elvek szabtak létfeltételt, hanem a személyek. Csak természetes, hogy ily körülmények között többé nem lehetett szó polemikáról: egyházunk érdeke békét kívánt, mit megtörni gyakorlati szempontból nem volt tanácsos. Ezért bármily magasztos elv érvényesült a Karádi vezette vitában, alapjában épen annak ártott legtöbbet, a mit ápolni szándékozott. 1579. márczius 28.-án rendelte el Báthory Kristóf Dávid Ferencz letartóztatását.¹ Kolozsvár „nehogy a tartóztatás gyalázatjával terheltessek,“ másnap Kolozsvári Bálint s Timár (Hertel) Gergely centumvirek útján kegyelemért folyamodott. Hiában; Blandrata Dávid őrizetére tíz pretorianus katonát s egy kapitányt rendelt. Nem lehetvén protestálni a fegyveres erő ellen, Dávid a törvénynek engedelmeskedett; előbb azonban bucsúzó prédikációt

¹ Az alábbiak forrása: Kolozsvár városi jegyzőkönyvei s számadásai. Közölte dr. Nagy J. Keresztény Magvető 1879.

tartott. A mint a fejedelem tudomást szerzett erről, nemcsak Dávidot tiltá el a nyilvános szerepléstől, de haragjában, nehogy további megbotránkozása legyen, április 21.-én a többi prédikátorokra is kiterjeszté eltiltó rendeletét. Május 7.-én jezsuita pater érkezett Kolozsvárra a temetések, esketések és keresztelések végzésére. Az egész város, különösen pedig a tanuló ifjuság gúnyos megvetéssel fogadta. Ezért Blandrata közbenjárására a tanács a bíró útján arra utasította a mestert, hogy oktassa ki tanítványait, ne illelnék sem kiáltással, sem gyalázó szóval a római prédikátort. Mit sem használt a tanácsí végzés. Julius 1.-én Blandratát küldi Báthory rendteremtés végett és pedig azon meghagyással, hogy — mivel a jezsuita pater helyzete ott tovább lehetetlen — az unitáriusok közül választasson papot. Az egykorú jegyzőkönyvek szerint Julius 3.-án „plebánus választásra gyűjtetvén a város, tárgyalás alá került Blandrata doktor izenete. Határozták, hogy, mivel Dávid Ferencznek, ki nem kevés ideig szolgálta a várost, megszabadulásáért a város többé nem törekedhet, ökemét bíró uramat kéri ökemék tanácsával, hogy az édes uraimnak ketteit küldje alá és a fejedelemnek könyörögjenek, hogy életének kegyelmezze meg.“ Tehát Dávid halála már ekkorra el volt határozva. Az egyházi ügyek előleges megtárgyalása oly sok időt vett igénybe, hogy a választásra csak 20.-án került sor, mikor is *pari consensu et suffragiis* Dávid Ferencz helyébe Hunyadi Demeter megválasztatott ¹ (*et in domum Plebaniae introductus et status est*). Blandrata a választás eredményét csak akkor volt hajlandó megerősítés végett a fejedelem elé terjeszteni, miután a gyűlés az általa s Hunyadi Demeter által fogalmazott *socinianus Consensust* aláírták. E hitvallás egy félszázad múlva, különösen a dézsi s erdőszent-

¹ 1592-ben a száz unitáriusok az alábbi sorokat írják a magyaroknak: „Jusson eszetekbe, jó uraink, mikor a boldog emlékezetű Hunyadi Demetert választottátok plebánussá, mennyi ellenkezés volt kegyelmetek között, hogy azok közül, kik a szegény megholt urunk Dávid Ferencz vádlásában, reá való esküvésben részesek voltak, választani nem akarnátok. Noha mi rajtunk esék a nyomoruság és mi priváltatánk plebánusunktól (t. i. Dávidtól), mégis egész harmadnapig csak egy szót sem szóltunk hozzá, hogy az legyen vagy imez, sem a választott személyek ellen nem szóltunk, holott négy vagy öt személy forgott a választásban, kit jól tud kegyelmetek.“ *Benczédi G.* közlése. *Ker. Magv.* 1884. 90—91. l. A szöveg *pari consensu* kifejezése a városi jegyzőkönyvben található.

györgyi zsinatok idején nagyfontosságú vala s nem egyszer ettől függött az unitárizmus létezése. Ide jutott hát az egykor hatalmas egyház! A szombatosoknak 1617-ben irt könyve ez új statut Demetriadus-egyháznak nevezé el.

Az új püspök, Báthory s Blandrata kegyeltje, Uzoni Fosztó szerint² Vajdahunyadon született. Iskoláit Molnár Gergely rektorsága alatt tanulta, négy évig. 1565-ben Kolozsváron segéd-tanító s mint ilyen, epigrammát irt a Heltai-féle „Historia Matthiae Hunniadis Regis Hungariae“-ba. A következő évben a nagyenyedi iskolában ludi magister s tanít négy évig. Dávid Ferencz közbenjárására 1570-ben Italiába küldi János Zsigmond. Hat hónapig Pataviában tanult. Itt ismerkedett meg Báthory Istvánnal, ki Kovácsóczy Farkas, Enyedi György és Gyulai Pál társaságában tartózkodott olasz földön³ Hazajövet izenetet hozott Pribék Farkasnak.³ 1573-ban a kolozsvári iskola rektora, négy év mulva ugyanott magyar prédikátor.

Püspökké választatván, 24 egyházi tanácsosával gyűlést tartott, melyen Disciplina Ecclesiastica czimmel az urvaesoráról iratot szövegeztek, egyben megtárgyalták a kisgyermekes keresztelésének ügyét is, melyet Dávid Ferencz Keresztelő János és Jézus példájára eltörölt. E tárgyalások eredménye a sept. 14-ki főtanácsi ülésen elfogadott De paedobaptismo című könyv. Hunyadi Demeter népszerűtlensége akkor kezdődött, mikor a gyulafehérvári vallatáson Szegedi Lajossal, Szatmári Istvánnal, Eppel Jánossal és Bonus Lukácsal Dávid ellen vallott. Ezért Karádi levelében nagyon megtámadta. 1580-ban ad diem Epiphaniarium 240 pappal zsinatot tartott, melyen végérvényüleg megszövegezték hitformájukat, egyben a consistorok számát 24-ről 12-re szállították le.⁴ Három év mulva jul. 6-án engedélyt, sept. 14-én pedig a városi adóból 25 forintot eszközölt ki a kolozsvári szentpéteri templom és iskolának kőből való építésére. 1589-ben a tordai iskolát építtette fel.

Eközben buzgón folytatta templomi szolgálatát. Egyházi beszédeit is összegyűjtötte, de hogy kinyomtatta volna, nem tudjuk. Emlékezetben maradt, hogy Alvari Emanuel jezsuitával

² I. 264. 1.

³ *Uzoni—Fosztó*: Hist. Eccl. I. 265.

³ Tört. Tár. 1891. 508. 1.

⁴ *Uzoni—Fosztó*: Hist. Eccl. I. 268.

a Principia Grammaticae írójával gyakorta vitatkozott. E vitákat részletesebben nem ismerjük. 1592 ápr. 25-én zsinatot tartott Kolozsváron, jun. 23-án Tordán. Ez alkalommal a zsinaton való megjelenést szabályozták. 1592 jul. 6-án prédikálás közben guttaütés érte s másodnapra meghalt. Enyedi György temette el.

Összefoglalás.

A XVI. század unitárius polemikus irodalma Stancaroval születik és Hunyadi Demeterrel vész el; e két határ között Dávid Ferencz a középpont, Válaszuti György ugyan még egyszer megkísérli diadalra juttatni a non adoramus jelszót, szerény kísérlete azonban a Báthory trónrajutásával megkezdődött jezsuita uralom romboló hatását nem tudhatta feltartóztatni. A magyar unitarizmusnak virágkora hosszú időre befejeztetett. Enyedi Györgynek az adott viszonyok kényszerítő hatására végképen le kellett ténnie a Dávid Ferencz jelölte utról; Explicatio-jában Blandrata és Hunyadi szövegezésével Báthory Zsigmond által jóváhagyott socinianus-unitarizmust vallja egyházának hivatalos hitéül. E kényszerhelyzet csak II. József idejében változott meg.

Mi volt az eredménye a Stancaronak magyarországi szereplésétől Dávid Ferencz haláláig terjedő irodalmi korszaknak, melyet az unitárius irodalom virágkorának is nevezhetünk?

A kereszténységnek eddig ismeretlen erkölcsi világfelfogása, mint életbölcselet, következetesen megalkotott hitrendszerével a logikus gondolkozást teremtette meg, szabadvizsgálódásával a lélek megismerését segítette elő. Az ennek nyomában keletkezett irodalom tartalmilag is, szerkezetileg is értékes filozófiai irodalom lehetett volna, ha a különböző vallásfelekezetek merev dogmáinak, theologizáló hajlamának tultengése a logikus gondolkozást nem a biblia határain, a szabadvizsgálódást nem egyházuk csalhatatlan dogmáin belül engedte volna érvényesülni csupán. Azonban e század hivatott bölcselei, a polemikus prédikátorok, a szentíráshoz való ragaszkodásuk miatt a józan ész csak annyiban respektálták, amennyiben annak állításai a bibliából bizonyíthatók. A szabadvizsgálódásnak ilyen megkötése ellen küzdött az erdélyi unitarizmus. E küzdelme jelöli meg helyét az eszmék fejlődésében.

(Vége.)

DR. BORBÉLY ISTVÁN.

Az élet és vallás.¹

Emberi élet és vallás. Az előbbi egy tünemény, utóbbi egy állandó vágyakozás. Soha egészen meg nem fejthető, örök kérdés mindakettő s létezésük mégis bizonyos. Az emberi élet legerősebb bizonyítéka az öntudat; a vallásé — a tudás határán túl — a hívés, a hit. Emberi élet és vallás! Egyik a jelent, másik a jövőt képviseli; egyiknek létezése feltételezi a másikat bármily gyenge alakban vagy módon is. Az élet, a lét itt keresi feltételeit, szükségleteit a tapasztalat, az ismeret, a tudás körén belől, s mégis a jövőnek rejtélye és az, hogy minden napi életünkbe állandóan belenyul valamely ismeretlen kéz, a tapasztalati tudás határán kívül ragad minket és a szüntelen vágyakozó lélekben megszületik így a hívés, a hit. S aztán éppen mint a testi ösztön és vágy, úgy a lélek is keresi kielégítését egyfelől önmagában, másfelől önmagán kívül. A bölcs szerint egyensúlyra, összhangra, harmóniára törekszik minden, a test és lélek is. A lélek e törekvése megteremti aztán a vallást. Azt a vallást, a melynek nem elég a csak önkeblünkben táplált hit és bizalom, hanem külsőleg is megnyilatkozik az ugynevezett ismeretlen, de az erős lelki meggyőződés alapján tulajdonképen ismertté vált legfelsőbb erő, hatalom, lény iránti hódolat, tisztelet, s szeretetben és engedelmisségben. Így lesz a vallás ismerete Istennek s kifejezése az iránta való tiszteletnek. Nem czélom itt vitatni a különböző vallások lényegét, még kevésbé belemenni a különböző egyházak vagy felekezetek hittételei igazságának a vitatásába, csupán azt akarom megállapítani, hogy az emberi élet feltétlenül megköveteli a hitet, a vallást, e kettő egymást nem nélkülözheti; és hogy a vallás mintegy az emberi természetben, a léleknek állandó vágyakozásában gyökerezik. Azt akarom megállapítani, hogy az ember, lakózzék bár a művelt Európában vagy a legsötétebb Afrikában, vallás nélkül el nem lehet. Mindegy aztán, hogy műveltségi fokának vagy sok más körülménynek megfelelően itt alacsonyabb, amott meg magasabb fokán áll is a vallásosságnak; mindegy, ha itt még bálványoknak hódol avagy Buddha, Mohamed, avagy

¹ Felolvastatott a Theologiai intézet tanóvi megnyitása alkalmával 1909. sept. 9-én.

Jézus tanításait öleli-e keblére. A tény csak az, hogy különböző formában ugyan, de elváhatatlanul össze van forrva az emberi élet és vallás.

Sokan vonták ezt kétségbe egyfelől felületes vizsgálódás, másfelől bölcsészeti szemlélődés alapján. A kétségbe vonók vagy éppen tagadók nagy része rendszeren azok közül került és kerül ki, a kik a vallást mint ülyent, azonosítják az általok ismert egyházakkal vagy felekezetekkel, sőt legtöbbször az egyházakat képviselő, sokszor nem éppen jó úton járó papsággal. Annyiban igazuk van ezeknek, hogy az egyháznak tényleg a vallás hű kifejezőjének, a papságnak az egyház igazi hű képviselőjének kellene lennie. De hát a sok gyarlóság révén itt is sok hiba, sőt vétek akad.

Az ember mióta a világ áll, mindig kutatta a világnak előállítását s ama viszonynak a megmagyarázását, hogy levén ok és okozat, anyag és erő, minő viszonyban állanak ezek egymással, vagy más szavakkal, minő viszony van az Isten, világ és ember között. Készen volt és van ezért mindig a bölcséleti szemlélődők osztálya, a kik bölcséleti rendszerük felállításában, sőt érvényesítése körül mindig szembetalálkoztak a vallással, illetve az egyházzal s ezt utjokban nagy akadálnak tekintvén, igyekeztek mint botránykövet félre hengeríteni, megsemmisíteni. S ha már másképen nem lehetett, elvették a vallásnak kigunyolását, hangoztatták szükségtelen voltát, hiába valóságát, sőt emberi találmánynak kiáltották ki a vallást és megtagadták Istennek lételet is. Voltak mások, kik bölcsészeti és erkölcsi rendszereikkel helyettesíteni törekedtek a vallást. Csak nem régen néhány ember arra törekedett Angliában, hogy minden vallást eldobva, teljes bölcsélet-erkölcsi alapon egyesítse az embereket s hogy semmi se legyen, a mi a nyugat által elfogadott keresztény vallásra emlékeztessen, a názárethi próféta evangéliuma helyett Plató, Socrates, Aristoteles, Des Cartes, Spinoza, Kant és Hegelnek stb. a gyakorlati életre vonatkozó egy-egy bölcs mondását iratta a falra. Szép törekvés lerontani akarni így az elválasztó korlátokat, de a hit, a vallás magát meg nem tagadja, hiszen azok is, kik ily gondolatokkal, elvekkal és törekvésekkel voltak eltelve, kénytelenek voltak meghódolni a vallás előtt.

Bármennyire akarták és akarják is egyesek Istent és a vallást kitzasztani a világból, kitörülni az emberi élet- és lélekből, sikerre jutni sohase fognak. Ellenük van a mult, jelen és ellenük bizonyosságot fog tenni a jövő. Kételkedések és tagadások ellenére a vallás élt és élni fog. Az egyházak változhatnak, elsöpörtethetnek, de a vallás megmarad, míg lesz ember e világon s míg lesz rejtély előtte és vágyakozás a jövőre. A vallás megmarad, mert az az emberi természetben gyökerezik, az a lélekhez van növe.

A vallás ellen sokszor és sokan szólottak, de az élet, a gyakorlati élet ellene mondott mindazoknak. A vallás lényege

az életnek. Öröm vagy szenvedés, remény vagy csüggedés nem lehetett és nem is lehet el soha vallás nélkül. Lehet nem eléggé öntudatos ez még az ifjunál, de a mint az idő telik, inkább és inkább válik tudatává mindenkinek; mert mikép az ismereteket, a tudást is a tapasztalat adja, gazdagítja: úgy a vallásosság is csak akkor lesz erősebb, a mikor a külső és belső lelki tapasztalatok gyarapodnak.

A vallásosság egyfelől külsőség, másfelől és főképp belsőség, és mégis átalakító hatással van egész világunkra, a belsőre és külsőre egyaránt. A külső meglátszik a világ előtt is, midőn magaviseletünket, erkölceinket alakítja át. S éppen a vallásnak, a vallásosságnak a külsőségeiben való megnyilatkozása az, a mi magára vonta az egész világ figyelmét, a mi támaszává, oszlopává tette azt az államoknak; itt jön e kettő szoros összekötetésbe egymással. Az államnak erkölcs kell, a vallás pedig ezt műveli és itt kezdődnek, itt gyökereznek ama források, melyekből az egyház jog kifejlődik.

A vallásnak, a vallásosságnak nagy befolyása, átalakító hatása van az életre bensőleg és külsőleg, egyénileg és társadalmilag. Ezt megezáfolni nem lehet, ha kisebbtik is. A kik tehát ennek szolgálatába lépnek, jót cselekesznek önmagukkal, embertársaikkal, hazájukkal, nemzetükkel s az egész emberiséggel. A francia forradalom megpróbálta volt el lenni vallás nélkül, de féktelenséggé fajult egész küzdelme s hamar rájött arra, hogy ha vallás, ha Isten nem volna, azt akkor is teremteni kellene.

És önök ifju barátaink, velünkegyütt a vallásnak, vallásosságnak ápolására, művelésére, terjesztésére kíváuják szánni velünk együtt egész életüket!?... Jól meggondolták-e a dolgot, megvizsgálták-e önmagukat, elhivatásukat?... Nem csüggesztem, mert hiszen Istenért s az emberekért élni tisztán, önzetlenül: a legszebb a világon; de azt is tudják meg, hogy Istent kigunyolni, az embereket bizonyos ürügyek alatt becsapni, megcsalni: a leggyalázatosabb ez életben. A munka sok, a mező tágas, a küzdelem óriási, nemcsak a világgal, hanem saját pályatársaikkal és a világgal szemben is. Van-e elhivatásuk e munkára: ez a fő, mert az erőt meg lehet szerezni, megadja azt Isten. Ha nincs elhivatásuk, ha egy benső hang nem kiáltja szüntelen, hogy mely uton haladjanak: akkor sokkal jobban teszik, ha pályájukról még most visszalépnek, semhogy maguknak és nekünk is később keserű csalódást okozzanak, hiszen a mi vallásunk, még több lelki erőt és több önmegtágadást, szenvedést követel, mint bármely más.

Mi bizunk önökben és a jó Istenben! Bizunk abban, hogy önöket tiszta lelkesedés, nemes hajlam hozta előkészülni a lelkészi pályára, élni a Istenért, és az emberiségért; bizunk abban, hogy önöket erős becsvágy hozta ide, előkészülni, követni

azt a példát, mely szenvedéseken, Golgotha halálán keresztül is fénylik évezredek óta az emberiség előtt. És bizunk a jó Istenben, hogy, a ki elhívta önöket az igazság és szeretet országának művelésére, erőt is fog adni, hogy hátrafelé ne nézzenek, ha rátették kezüket az eke szarvára.

Önök nemcsak általában a vallást, hanem a tiszta keresztény unitárius vallást és vallásosságot készülnek és lesznek hivatva szolgálni. Minket Isten és Egyházunk bizalma arra hívott el, hogy igyekezzünk utat mutatni a rengetegben. Jaj mi nekünk, ha csak azt kiáltjuk önöknek, hogy *előre* és nem azt, hogy *utánam!* Mi a jó Isten segédelmével igyekezni fogunk előre: jőjjenek önök nemcsak utánunk, hanem mivelünk egy nagy eszme, egy nagy czél megvalósítása érdekében. Soha se igyekezzenek urak lenni, hanem elégedjenek meg, és töltsse el benső öröm szívéket, ha jó szolgák lehetnek, mint az Ur Jézus!

Mi a keresztény vallást és vallásosságot, speciálisan a keresztény unitárius vallást és vallásos életet kívánjuk szolgálni. Nagy szó, mert különbözőségünket jelenti ez másoktól. Szabadságot, oly szabadságot jelent ez, melynek szabadossággá fajulnia soha sem szabad. Nekünk nagyobb a felelősségünk, mint bárki másnak. Olyan dogmáink, melyek előhaladásunkban akadályoznának, nekünk nincsenek, a fejlődés útja nyitva áll előttünk, mintegy zárkövek vagyunk mások előtt. Előhaladás a vallásos, avagy ha úgy tetszik, az egyházasélet terén egyedül csak általunk, rajtunk keresztül lehet. Ezért vagyunk, ezért leszünk mi „a jövő vallása“, a mint azt egy nagy emberünk, mély belátással, oly bölcsen mondotta.

Az élet és vallás össze vannak növe. A milyen lesz a mi vallásunk, olyan lesz a mi életünk, erkölcsünk. Vallásunk idáig sok szenvedést hozott reánk, de szégyent még soha. Ezután sem szabad ezt hoznia. De ez a mi együttes munkánktól függ. Hogy önök további lelkesedést, erőt merítsenek, mi igyekezni fogunk elvezetni ifjui lelküket a lehetőleg kies mezőkre. Az ószövetséggel be fogják járni Kanaán, Egyiptom, Assyria, Babylon és Persia határait, földjeit; látni fogják évezredeknek bölcseségeit, a sok reményt és csüggedést, a nemes fejlődést és mindeneknek felette azt, hogy mikép bontakozik ki a felhőből az egységes szerető Atya. Az újszövetségben füleikbe csengenek majd Jézusnak mézédés szavai és az egyetlen szerető atyának segédelmével, az idvezítő vezetése mellett, be fogják járni a Galileai tengernek szépséges tájait, megpihennek az olajfák hegyén, hajlékot építenek Bethaniában, majd sirni fognak Dávid városában, Salamon templomában. S míg a vallások történetében látni fogják, hogy az élet a vallással a legrégebb időtől kezdve összeforrt, hogy a vallás nemcsak az erkölcsnek, hanem a tudománynak és művészetnek édes anyja; míg a bölcsészet önmagukba elmerülni, önmagukat megismerni tanítja: addig az én

tárgyam közelebb jön az élethez s ezzel én igyekezni fogok vezetni önöket végig ama panorámán, a melyet mutat nekünk az egyháztörténelme a bethlehemi jászoltól a mai korig, történelmi és jogi fejlődéseiben. Egy folyamra bocsátjuk rá ezzel kicsiny sajkánkat, egy folyamra, mely visz, ragad minket magával félelmes, avagy szépséges tájakon, egyenes avagy kanyargós úton, sziklák közt, vizeséseken, felzavart avagy tiszta vizeken. A hol megyünk, a mit látunk, figyeljük meg, mert az az élet; a rideg élet a maga valóságában, szépségében vagy csunyaságában; a hol megyünk az az élet, a mely bár elmúlt, de részleteiben avagy egészében ismét, újra visszajöhet.

Nem kicsinylenem, nem is szabad, de nem is tudnám kicsinyleni theologiai intézetünknek egyetlen tantárgyát sem, hiszen tény és való, hogy a theologusnak első sorban biblicusnak kell lennie, azután pedig otthonosnak kell éreznie magát a bölcselében, mint bevezető tudományban, a hit- és erkölestannak fejlődésében s egyes ágazataiban. Azonban senki se vegye tőlem rossz neven, ha csupán néhány sorban rámutatok a saját tárgyaim fontosságára.

Nézetem szerint hiába való minden eszme, ha meg nem valósítható, hiába való minden tudomány, ha gyakorlati haszna és eredménye hiányzik; a puszta szemlélődés haszontalan, ha nincs abból haszna az emberiségnek. Még a költő is hatni akar lelkesedésével és szavaival, a nagy bölcsök is mindig az emberek javát keresték és keresik. Edison sem törné magát bizonyára, ha nem óhajtana könnyebbséget nyújtani az emberiségnek; mi magunk, mihelyt nem származhatik fény, előmenetel — hitünk szerint — munkánkából az emberekre, nem érdemes munkát végezünk. Legjobb, ha átengedjük a teret másoknak. Igen ám! de ehez is nagy önismeret és emberismeret kell. Tény az, hogy gubóba burkolodzott selyem hernyóknak lennünk soha sem szabad. Ha valaki lelkésznek szánta magát, az ő élete többé nem az övé, hanem az Istené és embertársaié.

Az élet és vallás össze vannak növe, egymás nélkül nem lehetnek. Ez állításnak van gyakorlati igazsága. E gyakorlati igazságot a történelem fogja önöknek megmutatni. A történelem, de csak akkor, ha azt úgy tanulmányozzák, a mint szükséges. Ha csak kisebb kirándulást tesznek ennek bérczeire, csendesen, időmultával elmosódnak, valamint a fájó, ugy a szép emlékek is. Tanulmányozzák azt úgy, mint az életnek tanítómesterét s akkor örökké hálások lesznek iránta. Utat fog ez így mutatni a rengetegben s bölcsességet fog adni a változó körülményekben. Nem az évszámok, nem az események tudása a fő, hanem a bölcsesség, melyet azok nyújtanak. Okát, okát keresni és adni mindennek; belátni, hogy az eldobott kőnek és szónak nem vagyunk többé urai, hogy mustármagból mikép

lesz terebélyes fa, számot vetni a következményekkel és tudni, minek mi lesz az eredménye: erre tanít minket a történelem.

Jó protestánsok, sőt több, jó unitáriusok kívánunk lenni. Ez nem lehet, ha nem ismerjük a multaknak szent és igaz küzdelmeit, eszméit és lelkesedéseit. Ki tudná követni Jézust, ha nem ismeri jól eszméit, életét, példáit és lelkesedéseit? Ki tudna jó protestáns lenni, ha nem bir fogalommal a hugenották és a magyar gályarabok szenvedéseiről és kitartó küzdelmeiről; és ki tudna sziklaszilárd unitárius lenni és maradni, ha nem tudja, hogy e vallás az igazán tiszta, magyar vallás, mely itt gyökerezett bérczes kis hazánk talajában; ha nem ismeri, hogy e vallásért mennyien véreztek el, s mennyien hoztak egy jobb jövő reményében áldozatot, és hogy mennyire benne volt kezdetől fogva unitárius vallásunkban az igazi tiszta magyar hazának szeretete.

Igen, kedves barátaink! Jőjjenek a történelemhez és lássák meg belőle, hogy a protestáns s főleg az unitárius vallás az, a mely szilárd alapja az államnak, mely nem az állam ellen, hanem mindig azzal együtt küzd a polgárok javáért; hogy lássák meg a protestántizmus éltető hatását a világra, a szabadságra, az emberi jogoknak kivívására. Jőjjenek a történelemhez, hogy lássák meg a vallásnak alkotó erejét, hatalmát a társadalmi és nemzeti életben, a tudományban és művészetben. Nézetem, erős meggyőződéseim szerint, a mai társadalmi és szociális nagy kérdéseket is soha senki meg nem oldja. Ez egyedül és kizárólag a vallásnak feladata, joga és kötelessége. Nézetem szerint csak egyedül ez tudja és ez fogja azokat megoldani! Így tanít engem a történelem. Jőjjenek a történelemhez, hogy lássák meg az egyéni és társadalmi rend és jogok felépülését.

S ha mindezeket látták s ha mindezekből az élet bölcsességét leszűrtek maguknak, akkor még csak egyre kérem s ez az: készüljenek arra is, hogy soha önzően ne éljenek, mert Mirabeau szerint, a papság önzése mindig megölje az egyházakat. A lelkész egyéni önzéséből egyetemes kár származik.

A vallás és az élet össze vannak növe. E gondolattal induljunk el az évben is munkánkra. Lesz, a mi lelkesítsen; lesz, a mi önzetlenné tegyen. E gondolattal és azzal, hogy így nem lesz hiábavaló életünk, kezdjünk szántani új ugarat. És szántunk, munkálkodjunk mindaddig, míg egyszer csak karunk lehanyatlik, értelmünk elhomályosodik és szívünk azt suttogja: elfáradtam. És ekkor, ekkor aztán, a mikor már közel lesz az éjféli s pihenni kell térnünk, engedje a jó Isten, hogy egy munkás élet után, mondhassuk el mindnyájan a mi üdvözítőnkkel: „Atyám! én dicsőítettelek téged e földön, most anakokáért dicsőíts meg engem temagadnál.“

Kirándulás a boldogság hegyére.¹

(Egyházi beszéd.)

„ . . . Ha volna csak annyi hitek, mint a mustármag, hegyeket mozdíthatnátok ki helyök-ből.“ Mát. 17, 20.

Százszor és czerszer hangoztatta már ezóta a kereszténység az igazi vallásos érzelem ama megnyilvánulását, a melyet alapigegyánánt felolvastam. De úgy érzem, hogy ez a gyakori megismétlés egyáltalán sohasem vált annak hátrányára: ellenkezőleg, mindenik elővarázsolt abból valamelyes addig észre nem vett szépséget. Mert csakugyan egy olyan megnyilvánulás Idvezítőnk érzelemvilágából ez a nyilatkozat, mint regényes szépségű táj felett a magasra emelkedő szikla-csúcs: akármelyik álláspontból szemléljük azt, nem tudunk betelni annak változatos szépségével. Megközelíteni akarván: zavarba jövünk a felvezető ösvények megválasztásánál. Fölfelé haladván: szeszélyes kanyarulatok és szédítő mélységek daczára sem érezünk fáradságot. Csúcsára fölérvén pedig: önkéntelenül száll el ajkunkról, az előnkbe táruló látványtól, a meglepő gyönyör jóleső sohaja. Valóban érezzük: elég egy ilyen út arra, hogy szivünkbe mély gyökeret bocsásson az ismétlés és szemlélődés kielégíthetlen vágya.

Egy ilyen természeti látványhoz hasonló kép tűnik lelki szemeim eleibe is abból az érzelemvilágból, mely a felolvasott bibliai hely megismétlése nyomában előmbe tárul. Látom ugyanis, mintha a megelegetés, a megnyugvás, a meggyógyulás, a boldogság megtestesült sziklája volna az a vágy, mely hajdanában egy meggyógyulni vágyó tömeget Idvezítőnkhez és az ő környezetéhez vonzott. Ugy nézem, mintha valami égető szomjasságot példázna a tanítványok ama fürkésző tekintete, mely az oda felvezető ösvények

¹ Elmondott Kolozsváron a jelen évi r. főtanács alkalmával.

gyors megismerését a Mestertől ellesni akarná. És úgy érzem, hogy egy bizonyos mérvű nehezteles, méltatlankodás jele az a szokatlan hang, mely a Jézus ajkáról elrepülvén, tanítványai tehetetlenségét, s ebben a maga nagyszerű példaadása sikertelenségét e keserű sohajban fejezi ki: „. . . Ha volna csak annyi hitetek, mint egy mustármag: hegyeket mozdíthatnátok ki helyökből.“

És látván e bibliai képben saját magunkat, a mint földi boldogságunk és megelégedésünk örökös keresésében a tudás annyi-féle eszközeit mi is oly nagy mohósággal ragadjuk meg; látva nevezetesen a Jézushoz siető sokaságban a hívő keresztények seregét, mely a boldogság utját a tanítványokban is föltalálni véli; látván továbbá a csüggedő tanítványokban a kételkedő tudományt, mely a boldogság szomja eloltásában magát még mindig tehetetlennek tudja is, oly nagyon idegenkedik a hit ösvényére lépéssel; és látván azt a fönséges vonást, mely pedig Jézus orcáján a boldogság felé vezető ösvény gyanánt éppen arra a mustármagnyi hitre mutat, a mely a tanítványokban hiányzott: ez útmutatás alapján a lelkipásztor kötelességérzetével örömmel ragadom meg az alkalmat, hogy *a boldogság hegyére kirándulni vágyó mostani hallgatóimat a hit ösvényén vezessem föl, elmondván menetközben: milyen legyen a boldogság hegyére vezető hit?*

Igérem: nem élek vissza a szíves türelemmel, de cserében figyelmet kérek.

I.

A boldogság hegyére vágyó közönség — legalább az újabb időben! — méltányló elismeréssel hajlik meg a fölvezetésben fáradozó tudósok előtt, a kik az anyagi és szellemi életben valósággal mind nagyobb és nagyobb sikereket érnek el az ugynevezett természettudományos módszer segítségével és a különféle tudományágakkal összekötő rokonság elismerésével. Szemmel látható is, miként fokozódik a közönség hite és reménye arra nézve, hogy vezetőik talán végre is megtalálják az ők boldogításukra vezető biztos útát.

Ámde — fájdalom! — hiányzik ebből az elismerésből egy bizonyos fokú melegség, mely azt értékesebbé tehetné. Hideg ez az elismerés, miképpen hideg az a tisztelet és hódolat is, melyet a gyermek egy mindig durva atya, avagy az alattvaló egy mindig

zsarnok uralkodó iránt félelemből fejez ki: nincs meg az a sugárzó melege, melyet szerető szív adhatna neki. És a tudomány érzékenyen méltatlankodik is az elismerés hidegsége miatt. A méltatlankodás azonban látszólag lehet talán helyes, de valójában jogosulatlan! Hiszen a tudomány minden okoskodás nélkül is kitalálhatná, észrevehetné, hogy saját fénye vakítóan hideg lévén, elkápráztathatja a nagy közönség szemét, elbódíthatja a tömeg elméjét; de ama bizonyos mustármagnyi hitet nélkülözvén, nem melegítheti föl egyuttal szívét is, a melyben nem is gyűlhet ennélfogva össze a meleg elismerés, a meleg szeretet vidám fénye, mint tükörben a napsugár.

És a tudományos gondolkodás ez általános hithiányán annyival inkább csodálkozhatunk, mert ezt a hitet ő maga a kutatás egyetlen vonalán sem nélkülözheti. Pedig a tapasztalati tudományoknak már alapja is ez a hit. További lépései e hit nélkül minden pillanatban fennakadnak: méltán csodálkozhatunk tehát — ker. afiai — azon, hogy ez a tudományos gondolkodás ebből a hitből való kiindulást és épület falának ezzel a hittel való összerakását önmagára nézve nem tartja kicsinyítőnek, de mikor épületfalát e hittel kisimitania, avagy pedig ennek fedelére az „örömbokrétát“, ebből a mustármagnyi hitből, feltennie kellene: azt már önmagára nézve szégyenítőnek véli. — S mintha csak szándékosan keresné e hit helyébe a feltétel, a feltevés (a hypothesis) szavát, hogy ezzel a vallásos hit értéktelenségéről állítson ki önmagának bizonyítványt!

Pedig a nagy közönség egyhangú véleménye gyanánt erős meggyőződéssel hangsúlyozom, hogy a tudomány színvonalát azzal a mustármagnyi hittel mi nem csökkenteni, hanem csak bearanyozni akarjuk; állítom, hogy ezzel a bearanyozással a tovább kutatás vágyat nem megszüntetni, sőt fokozni kívánjuk; mondom, hogy ha feleslegessé válnék is valaha az elébb említettem „örömbokréta“ a tudomány épülő csarnokán egy valamiféle tapasztalati más bokréta felfedezése következtében: mégis kedvesebb és értékesebb jutalom volna a tudományra a nagy közönség meleg szívé elismerése és a tudomány fölkarolása, mint az a jelenlegi „tudásvágy“, mely egy magára a kutató elmét magát is csak emésztí, a szemlélő közönséget hidegen hagyja, és az általános haladás-vágyat — szándéka ellenére is — egyszerűen megbénítja.

Oh nem kívánjuk tehát, hogy kutatása eredményét a tudo-

mány, mint lánczra fűzött rabszolga, egy valamely érthetetlen hit és korlátozó dogma előírása szerint zárja le: csak azt akarjuk oda kiáltani, hogy a helyett „A nagy Ismeretlen,“ vagy „Tagadás szellem,“ vagy a bölcsészeti és tudományos elméletekben előttünk álló számtalan megnevezések helyett: — egy mustármagnyi vallásos hit segítségével — az „öntudatos élő szellem“, a „személyes élő Isten“ hamarább felvezérelné a boldogság hegyére az oda vágyó ember szívet!!

És egy ilyen ösvényen elért magaslaton aztán, eltűnnék a tudományos gondolkozás ama lehangoló vonása, a milyennek ma az látszik, s a melyik csak olyan, mint az a látvány, melyet a hiányos műérzéktől vezérelt művészetpártoló azzal idézne elő, hogy összetöri fényes szobája falára függesztett drága festménye aranykeretét: a fejlett műizlés felismeri drága keret nélkül is a művészi vonásokat, de a művészetben járatlan előtt nem áll szemlélődésre vonzó keret, mi nélkül pedig a művészi élvezet is hiányos!! S csakugyan, micsoda kárát vallaná a tudomány, ha gondolkozását — mint valódi értékes festményt — bearanyozná egy mustármagnyi hittel . . .? Micsoda méltóság sérelem esnék teszem fel a geologus szaktekintélyén, ha a „kőd- és folyékony anyag“-ból nap- és csillagvilágokat formáló erőt a „Titkos“ a „Tudatlan“ — a „benne levő erő“ (energia) és „mozgás“ helyett a vallásos hit „Élő szellem“-ének tulajdonítaná?? Micsoda veszteség érné a csillagászt, ha a naprendszerekben észlelhető erőt és törvényszerűséget — (vagy vonzó és taszító erőt) az „Élő Isten“ ölelő karjának mondaná? A ki ebben a tudomány megalázását akarná látni; a ki az ilyen gondolkozással a tudás felett a hitnek akarná a döntő szerepet követelni: . . . az ne is fáraszsza magát tovább a boldogítás magas hegyére való törekvéssel; ne reméljen ott a magasban csábító kilátást; ne vesztegesse idejét főként tovább vizsgálásával annak a bibliai képnek, a mely mostani figyelmünket lekötve tartja! Nem kap itt más feleletet semmiféle kérdés, semmiféle feltétel — mint a milyent kaptak ott egykoron az előítéleteikben megrögzött és mégis új hatalomra vágyó tanítványok . . . „ . . . Ha csak amnyi hitetek volna, mint a mustármag, hegyeket mozdíthatnátok ki helyökből.“

II.

A tudományos gondolkozásnak a hittel való ilyen egyetértése, — hogy t. i. a tudományos kutatás egy szellemi erőnek, mint a

tapasztalati jelenségek végső okának létezését (feltevését) nemcsak elismerje, hanem kifejezetten hirdesse is — annyival inkább indokoltabbnak látszik, mert e nélkül a hit nélkül a gyakorlati munkálkodás sem válik mindenki előtt kívánatossá. Pedig abban mindnyájan egyet-értünk ám, hogy az emberi élet boldogsága a munka és kötelesség szeretésén alapszik, s hogy úgy az egyesek, mint nemzetek jóléte ebből a forrásból táplálkozik. Csakhogy, akár a nemzetek, akár a társadalmak, akár az egyének munkáját vizsgálva, ennek éppen ellenkezőjét vagyunk kénytelenek megállapítani: el kell ismernünk, hogy mindenféle gyakorlati munka éppen azt az erkölcsi alapot nélkülözi, a melyen különben a tudományos gondolkodás is azt látni és tudni szeretné.

Nézzük csak a nagy nemzetek versenyét; nézzük csak a társadalmak törekvését; nézzük az egyesek lázas küzdelmét: mindeniken — mint egy vörös fonál vonul végig a jól elrejtett valódi cél: az önzés, a legyőzés és uralkodás vágya. És a tudományos gondolkodásnak ez ellen egy szava sem lehet, mert a tudományos jelszavak: „az élet-ösztön“, a „létért való harc“ mind az ő maga találmányai, s ezek — egy kis mustármagnyi hittől is megfosztva — a gyakorlati munkás előtt nem szülnek olyan következményeket, a milyent a tudományosan fegyvelmezett elme magának — hit nélkül is előír.

És így mi emberek, mint nemzet a más nemzettel; mint egyes ember az egyessel szemben: megkezdjük a küzdelmet, megbecsüljük a munkát, mint az óhajtott győzelem eszközét egészen addig a mértékig, a meddig önző vágyainknak szolgál. El is érjük talán a célt: kényelmet, jólétet, uralkodó hatalmat nyerünk egyesek és sokak legyőzésével. Élvezzük is a nyert győzelem örömeit addig, a míg a legyőzött félnek is tetszik, a míg ő is összeszedvén erejét, minket új küzdelemre kényszerít. Kényszerből aztán az igazság, jóság és emberszeretet — mint a tudományos elmélet hit nélküli törvényei — a gyakorlatban ránk nézve értékesek és kedvesek csak addig, a míg önző vágyaink megvalósulásához segítenek. Szeretni fogjuk például hivatásunkat, foglalkozásunkat: ha bőséges anyagi jutalmunk van. Vállunkra vesszük a közügy szolgálása gyönyörű terhét: a míg állhatunk az elismerés, a hirnév és tömjénezés központjában. Szeretjük embertársainkat, hazánkat, egyházunkat: a míg azok saját zsirjukat a mi kényelmes megélhetésünkre felajánlják!

De ha megszokott kényelmünket föl kell áldoznunk, ha el-

jönnek hozzánk az ördögös szegény betegek éhesen és bőséges tiszteletdíj nélkül, akkor mi csodálkozó kérdéssel fordulunk a sors-hoz, miként fordultak a tanítványok is Jézushoz és kérdezzük: „miért hogy ki nem üzhettük“?! . . . S akkor?? . . . nincs más felelet, mint a méltatlankodó sohaj: „. . . Ha volna csak annyi hitetek, mint a mustármag, hegyeket mozdíthatnátok ki helyükből!“

Igen! kimozdíthatnók — egy kis mustármagnyi, s ember-társainkban bizó hittel — saját keblünkéből az önzés szikláját! S ez a szikla leomlásával eltemetné az emberek jóságában kétkedő hitelenségünket; elfojtaná ajkunkon az életteher miatti panaszunkat, eltüntetné szemünk elől ezt a sivárnak és vigasztalannak tetsző földi világot!!

* * *

De nem folytatom tovább — ker. afiai! — elérkeztünk a boldogság hegyének ama pontjához, a melyen tul, vezetésem nélkül magatok is fölérhettek annak főnséges csúcsára, a hol szent hitem, — sőt egyéni tapasztalataim szerint is, — reátok isteni gyönyör várakozik. Ott várakozik reátok a felkelő nap aransugara; ott érzitek meg a tiszta levegő balzsamos illatát, ott verődik vissza sokszoros fényben a magas ég csillag-sátora; oda látszik fel a völgyek és mélységek sötét rejteke; oda gyül össze az itt alatt zsongó életzaj; ott láthatók meg az emberi érzelmek csatái; ott alakul ki az a főnséges magaslat, mely nem más, mint az Istenség megtestesült arca. Ide most veletek nem megyek: boldogságunk hegye alatt reám egy más társaság várakozik.

Búcsuzásul csak arra kérlek és komolyan intelek: ha nincs annyi hitetek, mint a mustármag, a melylyel tudományos gondolkozástokat bearanyozhassátok és a melylyel gyakorlati munkásságotokat kívánatossá tehessétek: akkor a boldogság hegyén reátok vihar és köd várakozik!! Óvjon meg ettől a boldog Isten!

Ámen.

NÉMETH ISTVÁN.

Ferencz József püspök főtanácsot megnyitó beszéde.¹

Mltsgs. és főt. egyházi főtanács! Harmadfél hónap után ismét egybegyültünk. Nem tagadom, hogy a mit rendesen mindig a legnagyobb örömmel szoktam teljesíteni: főtanácsi gyűléseinknek tiszteleből kifolyó megnyitása, — ezuttal nem minden aggodalom nélkül teljesitem. Mert lehet ugyan egy rendkívüli gyűlés is örvendetes, de jelenlegi rendkívüli főtanácsi gyűlésünket, tekintve annak tárgyát, részemről a legjobb akaratral sem mondhatom annak, s alig hiszem, hogy egybegyült atyámfiai is annak tartanak. Annyi bizonyos, hogy több bölcseségre, önmérsékletre, higgadt megfontolásra, az igazságnak elfogulatlan mérlegelésére s ezek által szeretett egyházunk érdekeinek minden oldalról szem előtt tartására alig lehetett valaha nagyobb szükségünk, mint lesz jelen rendkívüli főtanácsunk előtt álló tárgy tárgyalásánál, nehogy hozandó határozatainkkal úgy járjunk, mint járna az az avatatlan orvos, a ki a sebet kivágni akarván, metsző kését a szívig döfi be.

És én szeretem hinni, hogy bár egyházi életünk sem teljesen ment olyan jelenségektől, a minőkkel a társadalmi élet minden térein bőven találkozunk s mintegy a kor jellemvonásainak, uralkodó szellemének tekinthetők, hogy az emberek a közérdek czége alatt is igen gyakran csak a saját érdekeiket munkálják, hogy tekintélyt egyáltalában nem igen ismernek s míg a mások szemében meglátják a szálkát, a magukében nem veszik észre a gerendát, hogy magukat az igazság kizárólagos szószólóinak szeretik tekinteni, hogy vélemények és nézeteik előtt meghódolást kívánnak másoktól s mintegy ahoz kötik a közjólétet és közboldogságot — daczára mindezeknek, mondom, szeretem hinni, hogy mi még nem lettünk teljesen hűtelenek ahoz a régi unitárius szellemhez, melyről oly gyakran hallhatjuk mások részéről is azt a megjegyzést, hogy az unitáriusok a mily szabadon gondolkoznak a hitről, ép úgy összetartanak a cselekedé-

¹ A nov. 21-iki rendkívüli főtanács alkalmával.

tekben, egyházuk javának és előmenetelének munkálásában s ehhez képest ezuttal is meg fogjuk találni azt az utat és módot, mely az előttünk álló nehéz és sok tekintetben kényes kérdés szerencsés megoldására vezet; a mit most annyival inkább óhajtok, mert tekintettel a jövő évben Dávid Ferencz első püspökünk születése 400-dik évfordulója alkalmából előttünk álló ünnepélyre, szeretném, hogy az az ünnepély ne meghasonlásban találjon, hanem mint a hogy az urvaszorához szokás járulni, ez ünnepélyben is mindnyájan egymással kibékülve, egymással ölelkezve vehessünk részt.

Adja a kegyelmes jó Isten, hogy úgy legyen. Én e reményben üdvözlöm rendkívüli főtanácsunknak egybegyült tagjait. S még csak annyit kívánok ezekhez hozzátenni és becses figyelmükbe ajánlani, hogy szerintem nem érheti oly anyagi kár, a melyet szívesebben el ne szenvedjek, mint a legkisebb erkölcsi veszteséget, melyet hozandó határozataink esetleg maguk után vonhatnának.

Ezzel jelen rendkívüli főtanácsi gyűlésünket ezennel megnyitottuak nyilvánítom.

Unitáriusok a legújabb „Magyar Irodalom Történet“-ben.

Minden irodalommal foglalkozó örömmel vette a hirt, hogy végre akadt egy olyan magyar irodalomtörténet, melyet a M. Tud. Akadémia jutalomra érdemesnek talált. Az Irodalomtörténeti Közlemények 1909. szept. számában megjelent külön birálat (Császár E.-től) szerint dr. *Pintér* Jenő 2 kötetes munkája¹ hivatva van a magyar litteratura „Grundriss“-sza lenni. Érthető kíváncsisággal igyekeztem megszerezni e munkát. Ha arra a kérdésre kell megfelelnem: *Pintér* könyve megéri-e az árát, hát nyugodt lélekkel mondom hogy *meg*. Ezzel azonban világért sem azt mondtam, hogy birjuk immár az eddigi kutatások alapján készült teljes magyar irodalomtörténetet. Az, a mit e két kötet nyújt, szorgalmas igyekezet becsületos eredménye. Részrehajlás, felekezetieskedés, leki csínylés sehol nincs benne. De hát mindez mentheti-e a tévedéseket, főleg a hiányokat? Különösen nekünk, unitáriusoknak, nincs okunk

¹ A magyar irodalom története a legrégebb időktől Bessenyei György fellépéséig. A M. T. Akadémia által a Semsey-pályadíjjal jutalmazott mű. Irta dr. *Pintér* Jenő. Első kötet: a legrégebb időktől a mohácsi csatáig (I—XIX., 1—358 l.); második kötet: a mohácsi csatától Bessenyei György fellépéséig (1—510 l.) Budapest, 1909. Rényi Károly kiadása. A két kötet ára 30 korona.

lelkesedni e munkáért. Az unitárius szellemű magyarországi irodalomnak feltűnő fogyatékos ismertetése van Pintér könyvében. Néha még azok a tudnivalók is hiányoznak belőle, a miket a Beöthy—Badics-féle Képes Irodalomtörténet magában foglal; Horváth Cyrill s Bodnár Zsigmond ez irányú összefoglalásai is sokszor elkerülték írónk figyelmét. Ezeket azért említem, mert szerző használta őket. Pedig az, a ki csak kissé is ismeri unitárius egyházi irodalmunk történetének a legutolsó decenniumát, már e munkákat is hiánynak tarthatja. Bodnár, hogy legfeltűnőbb botlását említsem, Karádi Pált „szellemileg és irányban oly korlátolt prédikátornak ismeri, kinek szemci nem képesek a való életből bármit is meglátni, kinek agyveje egyenesen elbutult a legsütletebb ószövetségi képzetekkel s kinek dagályos irálya mintájául szolgálhat a gondolatlan, jámbor, kenetteljes beszédnek“. (Irod. Tört. I. 54 l.)¹ A Beöthy-féle Képes Irodalomtörténetben is sok a tévedés.² Ime néhány, az elejéről (I. köt.-ből): a Heltai nevén ismeretes bibliafordítás nincs a tulajdonképeni fordítók szerint felosztva, következőleg a háromféle rész együttes jellemzése hibás (1. kiad. 162—163; 2. kiad. 169—170); annak, hogy e fordítások nem váltak népszerűvé, okát nem Heltainak unitárius hitre térése adja (u. o.), hiszen Heltai, mint unitárius, bibliát nem fordított (I. *Borbély*: Heltai, 59—69 l.). A 2. kiadás (171 l.) elhagyja az 1. kiadás (164 l.) azon lényeges megjegyzését, hogy Károlyi („Beöthy“-nél hibásan: Károli) Gáspár bibliafordítása különösen a Heltai-félén alapszik. Dávid Ferencz sem volt Beszterczén kath. plebánus (1. kiad. 171, 2. kiad. 177 l.). Bogáti zsoltárfordításai *egy* sornál (1. kiad. 340, 2. kiad. 361 l.) bizonyára többet érdemlettek volna; stb. Kifogásainkat még tudnók szaporítani; bár azt is hozzátesszük, hogy Kardos Albert (ki „Beöthy“-ben a XVI. sz. polemikusairól irt) a legcsekélyebb elfogultság nélkül s valódi hozzáértéssel tárgyalja hitvitázóinkat. Kár, hogy Stancaróról, Karádiról, Válaszútról, Enyediről, Hunyadiról, stb. nem tesz említést. E hiány megérzik Horváth Cyrill „Régi magyar irod. tört.“-én is. Horváth — Bodnárnak hű tanítványa — az első, ki Dávid Ferenczet Jakab Elek monografiájának ügyes kivonatában mutatja be s méltatja, noha olvasóit majdnem tájékozatlanul hagyja az iránt, vajjon Dávid minő helyet foglal el a magyar művelődés történetében, — mit pl. Kardos Albert munkájáról nem igen mondhatnánk. Enyedi Györgyről is csak Geleinél emlékszük meg, noha mi úgy tudjuk, hogy a szintén említés nélkül maradt Válaszúti mellett Enyedinél talentumosabb írója nem volt az unitárius elnyomatás irodalmának. Nem lévén szándékunk e könyvnek részletes bírálatát adni, legyen elég e pár észrevétel.

¹ Bodnár könyvének sok hibájára rámutatott *Kanyaró*: „Legujabb magyar irodalomtörténetünk“ cz. cikkében (Ker. Magv. 1891. 293—296 és 346—353 l.).

² A Beöthy—Badics-féle Irod. Tört. 3-ik kiadásában a 2-ik kiadásnak alább kifogásolt helyei változatlanul vannak lenyomatva.

E három munka után mennyiben jelent haladást Pintér könyve? Ha tisztán azon szempontból felelünk e kérdésre, hogy az unitárius írók mennyiben vannak bevonva az irodalmi fejlődés keretébe s helyük mily szabatosan megjelölve, azt felelhetjük, hogy a kikiről Szilády R. M. K. Tára, az Irod. Tört. Közl., Egyet. Philol. Közl., Századok és Könyvszemle alapján szerző tudomást szerezhettek, azok, a mennyire ezen forrásokból lehetett, teljes részletességgel vannak ismertetve. Fájdalom, az unitárius irodalomtörténetírás e folyóiratokban, az utolsót kivéve, majdnem semmivel sincs képviselve, azon források pedig, melyek e célra használhatók és használandók, szerző figyelmét kikerülték, illetőleg a mi hihetőbb, szerző kezéhez nem juthattak. E források: elsősorban a Keresztény Magvető és az Archiv für siebenb. Landeskunde N. F. évfolyamai, aztán Jakab Elek, Kanyaró Ferencz, a szász és kálvinista történetírók dolgozatai; végiül maguk az eredeti művek. Jakab Eleknek több érdemes dolgozatát nem használta szerző. Feltűnőbb hiány, hogy nem ismeri Kanyarótól: „Unitáriusok Magyarországon“ (Kolozsvár, 1891.), „Unitárius történetírás“ (Kolozsvár, 1895.), „Dávid Ferencz“ (Kolozsvár, 1906.) cz. monografiákat, természetesen a bennük összehalmozott adatokkal együtt. A Keresztény Magvetőben Kanyarótól megjelent cikkek, az Archiv, továbbá Székely Sándor, Ferencz József, Révész, Balogh, Pokoly egyháztörténeti és dolgozatai, stb. mind hiányoznak — tartalmukkal együtt — Pintér könyvéből. E kifogások után az igazság érdekében valónak tartom ide iktatni szerző menségét, azt t. i., hogy vidéki izoláltsága fizikailag lehetlenné tette minden munkának megszerzését.¹

Nem folytatjuk a pro és contra való észrevételeket. Pintér könyvének érezhető hiányai vannak, azonban e fogyatékoságot bizvást ellensúlyozza a másnemű anyag roppant gazdagsága s ha unitárius szempontból nem is, általánosságban kimondhatjuk, hogy könyve az anyag nagyságával, az adatok megbízhatóságával, a könyvszerzet lehető teljességével messze felülmulja minden elődjét, noha a czéltől maga is még távol áll.

A midőn fentiekben különben jeles könyveink hiányairól szölgöttam, szándékosan kerültem minden általánosítást. Hiszen az időrendben megjelent ezen munkák nem egymáson épültek, noha ennek így kellett volna történni. Irodalomtörténetírásunkban — Pintér itt dicséretes kivétel! — már régóta az a rossz szokás járja, hogy íróink eredetiségre való törekvésük miatt önmagukhoz méltatlannak tartják bárki munkájának megbízható eredményét átvenni akkor, a mikor ez eredményre maguk is rájöhettek.² Ez egyik oka össze-

¹ Ezzel szemben joggal mondhatnók: Ha egyebet nem, *Széchy* Károlynak Balassa Bálintról a Magyar Remekírók kiadása elé írott kitünő (*Széchy* összes művei között legjobb) életrajzát talán mégis megkaphatta és fölemlíthette volna.

² Tanulságos sorokkal igazolta az állítás igazságát *Salamon F.*: Irod. tanulm. I. Bp. 1889. 33—34 l. Ujabbán *Haraszti Gy.*: Bp. Szemle 121. és 122. köt.-ben.

foglaló munkáink aránytalanságának, főleg hiányosságának. A másik: a rendszeres összefoglalásokat előkészítő tanulmányok hiánya. Az a nézet, hogy valamely korszak történetét csak az egész irodalmi fejlődést magában foglaló könyvbe lehet megírni, igen hibás.¹ Nem kevésbé fontos az a tévedés, hogy az irodalom fogalma minden időben változatlanul egyforma. Még oly kitűnő kézikönyvek, mint Horváth-, Váczy-, Beöthy-, sőt a tudományos igényekkel készült Heinrich-féle irodalomtörténet, ez elv szemelőtt tartásával készültek; pedig a XVI. század szellemi életét nem lehet ugyanegyformán mérni a XIX-ével, sem a X-ét a XVIII-ével. A mint a gyermek és a felnőtt szellemi igényei különböznek egymástól, úgy a fejlődés hatása alatt álló nemzeti litteratura korszakai is. Nem az irodalomtörténetírás elméletét akarom megírni, tehát kifogásaimat sem szaporítom. Annyi már így is látható, hogy az összefoglaló irodalomtörténetírás terén még igen-igen sok megoldásra váró feladat van. Az egyes korszakok és műfajok monografiáin kívül meg kell írni a felekezeties irodalom történetét is. Szellemi életünk a reformáció kora óta két nagy áradatban hömpölygött napjainkig: egyik a vallásos, másik a világi ár. E kettő csak a XIX. század derekán ömlik össze. A vallásos irodalom ismét megoszlik felekezetek szerint; mindenik felekezet dogmái alapján segíti híveit. A XVI. századtól kezdve, a XVII-en át egészen a XVIII. végéig mindenik felekezetnek az a célja, hogy társadalmunk szellemét a maga vallásának alapján fejlessze. S ha az irodalom története a nemzeties szellem fejlődésének története, úgy a felekezeties irodalom alakulásainak vizsgálása szükséges munkája.

¹ Erre már *Décsi* Lajos is utalt: *Elb. költ. tört.* IV. kötet, 147 l. (Egyet. előad.)

DR. BORBÉLY ISTVÁN.

G y ö n g y m o n d a t o k .

(Ujkori íróktól.)

K i v á l t s á g .

A kiváltságosoknak nincsenek füleik a kitagadottakra nézve. Onnan, a hol a főurak és fejedelmek vannak, nincs mit várni. A boldogok nem akarnak tudni semmiről és magukat elszigetelik. Az ők paradicsomuk kapujára azt kellene írni, a mi a pokol kapujára van írva: „mondjatok le minden reményről!“ *Hugo Victor.*

A kiváltságok megszűnnek, de a nép öröklétü. *Mirabeau.*

Mindenki szeretne az egyenlőségből és szabadságból kiváltságot csinálni, nem gondolva meg, hogy e kétféle fogalomban ellenmondás van. *Constant Beniam.*

K i v á n s á g . K i v á n c s i s á g .

Minden csalétek után kapkodni, minden csillámfény után futni, e kérdést idézi elő: mikor szünöl meg, eszelős. *Lafontaine.*

Ha az ember azt kíváná az embertől, hogy semmit se kívánjon, ez annyit tenne, mint azt kívánni, hogy szünjék meg ember lenni. *Argens.*

Mikor az ember valamit makacsul fejébe veszen, a legderékebb is állatiassá válhatik. *Molière.*

Ritka a sietség nélküli kívánság; a mit akar, azonnal akarja; a késedelmet gyűlöli; innen a sok vész és hajótörés. *Petrárka.*

Kiváncsiság bűnnek fele: a rossznak már nézése rout. *Arany János.*

K o l d u s .

A koldusnak nem kell félni ellenségtől, tüztől, víztől, hizelgőktől, háborutól, forradalomtól, hitelezőktől; örökösei nem várják halálát; a ki őket szereti, érdek nélkül szereti; Jézus nekik mennyországot ígért. Minő előnyei ezek a koldusnak a gazdagok felett!

Csak egy pontban hasonlók a koldusok és gazdagok: a ki nem clégülhetésben. *Weber*.

Malherbes mondogatta az érette imádkozni akaró koldusoknak: „Nekem úgy tetszik, hogy az égben kevés a hiteletek!”

Az igazgatás hibája, a hol sok koldus van. Legjobb igazgatás, a hol legkevesebb a haszonvehetetlen ember. *Voltaire*.

A koldusok saját sebjeikből élnek; ők mindent felhasználnak — a megvettetést is. *Chateaubriand*.

K o n t á r s á g.

Előtted gyűrt lap tintafoltosan, rajta betűsor, s minden, a mi kell, csupán még a vers és gondolat hiányzik. De semmi az. Tehetsz-e róla te, ha, míg a vers után törődöl, a gondolat elrepül? S ha midőn, egy eszmét jól nyakon ragadsz, az átkozott megszedül bele? *Czuczor*.

K o r. K o r e s z m e. K o r s z a k.

Minden kornak van istene, vannak vétkei s erényei; s a ki valamely korról ir, rosszul és nem igazat ir, ha nem épp ezeket akarja kiemelni. *P. Szathmári Károly*.

Egy korszak nem tanul a másnak történeteiből; minden kor csak oly férfiak által kormányozható, kik benne nevedtek. *Báró Eötvös József*.

Láttunk évszázadokat mereven befagyva, s az emberi érzés és értelem csak rejtve csuszott a fenekén. *Göthe*.

Az évszázadok épp úgy nem hasonlítanak egymáshoz, mint az az ember különböző életkora. Van egészség- és betegség-korszaka. *Voltaire*.

K o r h e l y s é g.

A pénzt bevesszük egy „ide vele!” káromlással, kiadjuk egy „oda vele!” kiáltással. Most oly mély apály, mint a létra legalsó lépcsője; majd oly magas dagály, mint a bitófa teteje. *Shakespere*.

A legsilányabb munkások kiáltozzák leghagosabban a munkaszünetet. A legtöbb panasz jön a korhelektől. A rossz kerék nyikorog legjobban. *Smiles*.

Gyűjtötte: KISS MIHÁLY.

IRODALMI ÉRTESITŐ.

Az én beszédeim „lélek és élet“. Beköszöntő ima és beszéd. Irta és a székelyudvarhelyi unitárius templomban elmondta *Böloni* Vilmos unitarius lelkész. 18 l. — Magasztos ima és tartalmas beszéd, helyes felfogásban hirdelve, hogy a Krisztus beszédei „lélek és élet“. Magán viseli a munka mindazokat a jellegzetes vonásokat, a melyek munkatársunk írói egyéniségét jellemzik. Az izmosult gondolat megfelelő érzés kíséretében és stylusban halad. — A keresztény lélek és megváltó szeretet forrásából kell meríteni, s a vallást az életbe belévinni, miként ő, ki azt mondotta: Én vagyok az út, az igazság, az élet. „Ő belevitte az életbe a tökéletesség isteni szomját és megelégtetését, kijelenté az életnek rejtett szépségeit . . . , beszédje az élet beszédje, az erény ékesszólása, élete a lélek cselekvése, eszményi rend szolgálata, a dolgok új értelmének magyarázata . . . A krisztusi meg-megálló életfolyamatot folytonossá kell tenni“ — ezt hirdeti e beszéd és hirdeti a gyülekezeti szeretet mellett a keresztény testvériséget, „hogyan a béke olajága alatt a jogegyenlőség szellemében, a jogos érdekek és szükségletek kölcsönös tiszteletében az egyházak egysége megerősíttessék“. A füzet ára 30 fillér Székelyudvarhelyt a szerzőnél.

A sárospataki lengyel biblia s újonnan fölfedezett harmadik töredéke. Irta *Harsányi* István sárospataki főgymn. vallástanár, h. főkönyvtárnok. Különlenyomat a Magyar Könyvszemle XVII. kötetéből. 61 l. 3 hasonmással. — Az értekező ismeretét írója füzetében azzal a nagy, ivrét alakú hártýára írott biblia-töredékekkel foglalkozik, melyet már közel három század óta a sárospataki ref. kollégium könyvtárában őriznek és a mely szakírók szerint összes lengyel nyelvemlék-társai között, régiségben második, terjedelemben az első helyet foglalja el s nyelvészeti becse igen nagy.

E bibliát Nagy Lajos királyunk leánya, Hedvig lengyel királynő kezdte fordíttatni, valószínűleg 1390-ben, s az ő férjének,

Jagello Ulászlónak negyedik felesége, Zsófia végeztette be 1455-ben. Hanka Venczel, a prágai cseh nemzeti múzeum könyvtárosa, már 1834-ben kiderítette róla, hogy a Vulgata használata nélkül, közvetlenül a cseh bibliából készített fordítás, illetve annak lengyelesítése. A külföld figyelme gr. Teleki Domokos 1805-ben németül is megjelent Magyarországi utazásai alapján fordult feléje. Akkor Telekinek különben téves, rövid megemlítéséből tudták meg, hogy az értékes kodexet Sárospatakon őrzik s 1814-ben egy lengyel folyóirattól az érdekelt lengyelek is általánosan tudomást vettek róla. 1827-ben Kucharski András varsói lengyel egyetemi tanár megtekintette, 1847-ben a cseh nemzeti múzeum eredménytelen kísérletet tett, hogy elcserélje egy korvinával. Utóbb a lengyelek lemásoltatták s 1871-ben Lubomirski György Henrik herceg költségén Zsófia királynő bibliája ezímen kiadták.

A kodexet sok viszontagság érte. 1562-i bekötések 470 levele volt s ma csak 185-ből áll. Tulajdonosai nagyon változtak. Előbb a lengyel királyi család s köztük 1512—15-ig a magyar Zápolya Borbára királynő birtokában volt, majd egy krakkói nyomdász s innen az előkelő Krotowski család tulajdonába jutott. Ezekről a lesznói iskola könyvtárába s innen valószínűleg 1627-ben Sárospatakra került. Fülmerült az a föltevés is, hogy 1650-ben Commenius Ámos János hozhatta Magyarországra, de Harsányinak az a valószínűségi bizonyítékokkal is támogatott meggyőződése, hogy a kollégium más könyvek példájára, 1627-ben vagy valamely Morvaországból kiűzött paptól vehette, vagy ajándékba kapta valakitől. A kollégiumi könyvtár címjegyzékében 1726-tól szerepel. Rongálás ott is érte s leveleit könyvkötésre is használták. Csécsi János egy kézírata bekötéséhez itteni őriztetése alatt téphették ki azt a két levelet, melyekben Harsányi 1908. szeptemberében a lengyel biblia eddig ismeretlen töredékére bukkant. — Ez a kodex újonnan fölfedezett harmadik töredéke, mely Esaiás próféta könyvének részleteit tartalmazza. Hihetőnek tartjuk, hogy a lengyel bibliának Sárospatakon más, hasonlóan felhasznált töredékei is lappanganak.

Harsányi adja a kodex jó bibliografiai leírását, megállapítja bejegyzőit, tartalmát, az elveszett leveleket és iveket. Bőven, ügyesen és teljesen ismerteti a kodex irodalmát, kideríthető történetét s összeállítja tulajdonosai névsorát. Csupán a kodex Sárospatakra kerülése ideje tárgyában hagy némi kétséget és itt ítélete is csak

Sarnicki szükszavu adatára támaszkodva, subjectiv. A kérdés ezt a részét még nem tekinthetjük végleg eldöntöttnek. Egyebekben Harsányinak a jegyzetekben nyilvánuló megjegyzései és fülvilágosításai jó ítélőképességéről tanuskodnak s a becses bibliafordítás első, bő, magyar ismertetésével a bibliografián kívül a biblia-történetnek is szolgálatot tett.

Kelemen Lajos.

KÜLÖNFÉLÉK.

Egyházi Főtanácsunk november hó 21-ére rendkívülieg lett egybehiva. Összehívásra az okot gazdasági bizottságunk együttes lemondása adta. Kapcsolatosan tárgyalattott az augusztus havában tartott E. Főtanács által a gazdasági kérdésekben kiküldött főtanácsi ad hoc bizottság részéről beterjesztett jelentés. A főtanácsi tagok az ügy nagyfontosságához méltó érdeklődéssel vettek részt a tárgyalásban. Az E. K. Tanács részéről beterjesztett javaslat és a tárgyalás folyamán benyújtott indítványok alapján az E. Főtanács kimondotta: a gazdaságok 1908. évi összes számadásait helybenhagyja ugyan, azonban a felmerült és végleges leszámolás alkalmával még felmerülhető kifogásokat illetően a jószágigazgató és intézők ellenében fenntartja a teljes vagyoni felelősséget; a jószágigazgatói állás 1909 decz. 31.-vel végleg megszűnik s Szentiványi István jószágigazgatótól az egyházi birtokok haladéktalanul átveendő, azonban letett óvadéka csak a teljes leszámolás és felmentés után fog kiadatni; a gazdasági bizottság eddigi alakjában megszüntettetik s megalakított a 3 tagból álló jószágfelügyelőség: Benkő Mihály, Ürmössy Jenő és Hadházy Sándor egyh. pénztárnok személyében; a gazdasági bizottságnak évek során át egyházunk érdekében kifejtett odaadó munkásságáért egyhangnlag elismerés és köszönet fejeztetett ki; a főtanácsi ad hoc bizottság jelentésében felsorolt és kifogásolt tételek ügyében a jogügyi bizottság javaslatadásra hivatik fel; Kiss László gazdatiszt és Boros György gazd. gyakornok állásaikba visszahelyeztetnek.

A főtanácsi üléseket főtiszt. Ferencz József püspök és méltóságos Fekete Gábor egyh. főgondnok urak mély bölcseséggel és kiváló tapintattal vezették. Az ülésből táviratilag fejeztetett ki br. Petrichevich-Horváth Kálmán távollevő főgondnok urnak az egyház ragaszkodó szeretete és tántorithatlan bizalma.

Hisszük, hogy a hozott határozatok közmegegyezést keltenek és egyházunk további előmenetelére, javára fognak szolgálni. (t.)

A francia szabadelvű protestánsok nagy veszteséget szenvedtek *Báró Schickler Ferdinándnak* oct. hónapban bekövetkezett halálában. Id. Coquerel Athanasznak volt a tanítványa s az ifj. Coquerel A.-nak barátja. Hű maradt mindvégig a szabadelvű irányhoz és mint a francia protestáns történelmi társulatnak és ezenkívül több más társulatnak elnöke, nagy szolgálatot tett a protestántizmusnak. Rendkívüli erkölcsi erő és hit lakozott e világi férfiuban s a legválságosabb körülmények közt személye és neve győzelemre vitte a protestánsokat. Elévülhetlen érdemeket szerzett. Az Oratoire templomból temették el általános részvét mellett.

A modernismus jövőjéről Fawkes Alfréd anglikán egyházi író érdekesen nyilatkozik: Mi lesz a modernismus jövője? Belső összeütközés forog fenn a modernisták és a pápaság között. Ha a pápaság nem tudja elfojtani a modernizmust, a modernismus fogja feldönteni a pápaságot. Így áll a kérdés a római egyháza. De a mit Róma nem lát, hogy a modernizmust nem ölheti meg a nélkül, hogy magán is halálos sebet ne ejtsen. Bármily ellentétesnek látszódik is, mégis a modernismus, mely sebet ejt a róm. katholicizmuson, az az elv, a mi által még él a róm. katholicizmus. Mert az élet mozgás és a hol a mozgást megszüntetik, kizárják, ott közel van a halál. Mi lesz a modernismus jövője? A róm. katholicusok, általán véve, nem érdeklődnek ez ügyben s értelmük sincs ahoz. A katholicusokra általán a vallás a szokás és érzelem dolga; ennél tovább nem gondolnak, egyebet lássanak a papok, az nem az ő dolguk. S többé-kevésbbé ez a magatartása minden egyházban átlag az embereknek. . . . Az olyan egyháznak, mely a maga álláspontján tul látni semmit sem akar, nincs jövője; teste megmarad és feunállhat száz éveken át, de az életnedv megszünt benne.

A jelenlegi állapot, úgy látszik, tovább feunmarad; lehet, hogy X. Pius pápa helyébe egy XIV. Leo lép s elősegíti a továbbnyújtást az által, hogy udvariasabb, alkalmazkodóbb és gyakorlatibb érzékű lesz. Lehet-e azt remélni, mit némely modernisták remélnék, hogy az egyház és a modern szellem kibékül? Ily lehetőség, bármennyire ellenkezzék is az az 1864-iki Syllabussal, nincs teljesen kizárva. Az egyház olyan, mint az asszony, mondotta Renan; az ember sohase tudja, mit fog cselekedni. De ez kevésbbé valószínű. Bizonyos, hogy abban az esetben, ha ez történnék, az egyház megszűnnék katholicus lenni, a szónak theologicus és ekklesiasticus értelmében; kizáró igényei, ex opere operato szertartásai és absolut dogmái el kellene hogy tűnjének.

Gróf Tisza István, a kiváló államférfiú, a Magyar Prot. Irod. Társaság idei gyűlésén „Protestáns hit és felvilágosodás” ezímen nevezetes beszédet mondott. A méltán feltűnést keltett beszédből, mely nemcsak a szabadelvűségnek, hanem magas kultúrának is bizonyítéka, közöljük az alábbi részleteket:

. . . A protestantizmus lényege az én nézetem szerint és igazi nagy missziója az emberiség történelmében nem az, hogy az egyházat megszabadította bizonyos visszaélésektől. Nem is az, hogy itt ott javított, tisztított az egyház dogmatikus tanain. De igenis az, hogy egy fellázadás volt a dogma uralma, fellázadás volt az emberi tekintély ellen, hogy kezébe nyomta a keresztény hívőnek a bibliát és azt mondta: te rád nézve csak egy tekintély van, az Isten, a Jézus Krisztus tanítása; keresd meg azt a bibliában, építsd fel a magad hitét, a magad igaz, szent meggyőződése szerint s akkor tárt karokkal fogadunk be magunk közé Krisztus tanítványaként.

Itt rejlik, itt fekszik a fejlődés, a haladás momentuma a protestantizmusban. Itt rejlik az a boldogító erő, a melynek folytán megtalálhatja az emberi elme, az igazságot kereső emberi elme mindig, a fejlődésnek minden magasabb stádiumában is a belső egységet, a belső összhangot a tudomány és a vallás között. Mert hiszen, hogy ha megtisztítjuk vallásnézetünket az emberi gyarlóság minden hozzátételétől és ha tekintély gyanánt nem fogadunk el mást, mint Jézus tanítását, úgy a hogy azt a szentírás élénk tárja, akkor ebben a tanításban nem ellentétet fogunk találni a modern tudományosság legújabb vívmányaival szemben, de ebben a tanításban fogjuk megtalálni minden, az exakt tudományokon felépülő világnézetnek is igazi koronáját, legszebb, legmagasabb, legfenségebb betetőzését. . . .

Ma is, tisztelt közgyűlés, ha az emberi tudományt az emberi salaktól meg akarjuk tisztítani, ma is, ha az emberi világnézetet magasabb, tisztább régiókba akarjuk felvinni, ma is vissza kell mennünk annak eredeti forrásához, oda, a hol a szeretetet tanították nekünk és semmi egyebet, oda, a hol a szeretet volt egy egész, az emberiség javáért átélt, az emberiség javára átszenvedett életnek, az emberiség javára elszenvedett mártirhalálnak igazi, egyedüli éltető eleme.

Krisztus tanításához kell tehát visszatérnünk; de nem ahhoz a gyarló, törékeny, mulandó mezhez, a melybe azt emberek bölcsesége öltöztette.

Minden dogma emberi mű. Magán viseli az emberi gyarlóság bélyegét és annak a kornak bélyegét, a melyben megszületett. Hiszen könnyen kimutatható ókori, zsidó, görög, középkori germán világnézeteknek, felfogásoknak nyoma, megvalósulása egyik vagy másik dogmának keletkezésénél.

A dogmára lehet szükség; hiszen természetes dolog, hogy pozitív vallásoknak rendszerbe kell szedniök a maguk tanítását; de

a dogma fogalmából a fejlődés fogalmát kizárni nem lehet. És, a mi még ennél is fontosabb: a dogmát, mint az emberi gondolkodás és igazság felé törekvő elme béklyóját, rablánczát oda állítani nem lehet. A dogmát nem tolhatjuk a krisztusi igazságot kereső emberi elme és Jézus Krisztus közé. A dogma, igenis, ott állhat, hogy fonalat adjon azok kezébe, támpontul szolgáljon azoknak, a kik megnyugszanak abban a tanításban, a mit az egyház ad, de az egyháznak nem tiltani, az egyháznak előmozdítani, elősegíteni kell azt, hogy vegyük kezünkbe a bibliát, keressük meg Isten tanítását és merítsünk abból hitet, a melyik azután nem kölesönként, nem eltanult, nem gépiesen ismételt hit lesz, de élő valóság, lelkiünk élő része, a mely össze van forrva velünk és a mely azután cselekedeteinknek, küzdelmeinknek valóban diadalmas iránytűje, diadalmas vezetője lesz. Ahoz, hogy a keresztyénség a mai kor nagy küzdelmeiben, a materiálizmus, a hitetlenség, az atheizmus, a felkorbácsolt indulatok és szenvedélyek háborgó tengerében diadalmasan állhassa meg a helyét: ahoz nem gépies hitre, ahoz nem lélek nélkül elreeczitált formulákra, ahoz élő hitre van szükség, arra az élő hitre van szükség, a melyik vezette küzdelmeinket a múltban, a mely felállította azokat a tantételeket, a melyek akkori felfogásunknak lenyomatát, hü tükrét képezték, de a melyet mi csak akkor fogunk hozzájuk méltóan képviselni, ha mi meg a magunk lelkének benső szükségletei szerint a mai kor felfogásaihoz idomítva tudjuk magunknak krisztusi alapon ezt a tökéletesebb, magasabb hitet felépíteni“.

A cionisták ötszáz millio koronát gyűjtöttek arra a célra, hogy Mesopotámiát, Ábrahám patriarcha ősi hazáját megvásárolják és ott zsidó gyarmatot alapítsanak. E mozgalom élén első sorban Schiff H. Jakab new-yorki sokszoros milliomos és Zangwill Izrael angliai író állanak. Ugy hirdik, hogy Törökország nagy szabadságot helyezett kilátásba e zsidó gyarmat megalapítására és kormányzására nézve. A vállalatot pártolják az ifju törökök is. A különböző országokba szétszórt zsidók, remélik a cionisták, talán nemsokára ismét összegyűlhetnek megvásárolt hazájukba.

Tayler S. Stephen (István) oct. 29-én eltávozott az angol unitáriusok sorából. A Tayler név Angliában történeti név s emlékezetes nekünk magyar unitáriusoknak is. Tayler János tudós mintegy negyven évvel ezelőtt látogatást tett minálunk s Tagart mellett ő volt az, ki az angol és magyar unitáriusok közt szorosabbra fűzte a viszonyt. Tayler S. S. is a magyarok iránt a legmelegebb barátságot tanusította. Mikor 1875-ben Jakab Elek és dr. Gyergyai Árpád követül jelentek meg a brit és külföldi unitárius társulat gyűlésén, dr. Gyergyait Tayler S. S. mérnök látta szívesen

vendégéül. Tayler S. S. egyik legodaadóbb munkása volt Londonban az unitárius ügynek s főleg a Stamford-streeti gyülekezetnek felvirágzása az ő buzgó fáradozásának köszönhető. Hasznos munkát végzett ugyis, mint a brit és külföldi unitárius társulat választmányának 1867 óta tagja és egy évig (1892—93) a társulatnak elnöke. 86 éves korában hunyt el. S a mit maga után hagyott, egy munkás élet és keresztény jellem emléke.

Hajós Gyula †. Mivelt és igaz ember. Egy régi unitárius családból származott, melyben miveltség és ősi erény együttjárt. A vargyasi Hajósok már a XVIII-ik százban Kolozsvár város első családjai közt állanak. Jeles erők és munkabíró emberek. Tisztségeket viselnek a városnál. Atyja Hajós János ministeri osztálytanácsos, s Kolozsvár városának sok éven át kiváló orsz.-gyűlési képviselője. Hajós Gyula méltó tagja volt a családnak. Mint magyar államvasuti főmérnök működött s Tolnai Lajos ministersége alatt és elébb is az ország több részében vett jelentékeny részt vasutak építésében. Embernek őszinte, s barátinak nemes volt. Élete utolsó szakát Kolozsvárt töltötte, a legutóbbi éveket megviselt egészsége miatt megpróbáltatásban s jó neje Dobray Emma és egyetlen fia János korai elvesztése fájó emlékeivel. Szép kertjének mivélése maradt számára egyetlen gyönyörűségül. A falevél elhulltával elszállt ő is, igaz részvétünktől kísérve.

Gyászhirek. *Vargyasi id. Hajós Gyula* nyug. államvasuti főmérnök, egyháztanácsos december 6-án, életének 60-ik évében, Kolozsvárt hosszas szenvedés után megszűnt élni. Elhunytát a család részéről gyászolják testvérei: dr. Hajós Béla orsz. egészségi felügyelő, Hajós Róza Csongvay Lajosné, sógora: m.-cesztvei és csegezi Csongvay Lajos marostordamegyei tisztii főügyész s gyermekeik. — Raffaj Domokos székelykereszturkőri esperest és családját nagy bánat érte leányuk *Csókfalvi Raffaj Irma* 37 éves korában szívszélhűdésben Székelykereszturon történt elhalálkozásában. Az elhunyt földi részét Ujszékelyen helyezték nyugalomra. — *Lászlóczky György* életének 54-ik évében Kolozsvárt octóber 28-án elhalt. Neje Lászlóczky Ilona s gyermekei és számos rokon fájlalják elvesztését.

